

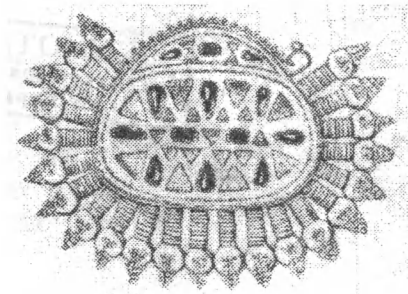
Київський інститут східної лінгвістики і права
Київське товариство татарської культури
ім. Г.Тукая
(Дослідницький центр «Тюркський світ»)

Олег Приходнюк

Гуни та протоболгари в Європі

(за історичними та археологічними джерелами)

Київ - 1999

**Видання здійснено при фінансовій підтримці
Міжнародного фонду «Відродження»**

Гуни - історичний нарис

Проблема походження гунів остаточно не вирішена до наших часів. Найбільш вірогідним вважається, що предками європейських гунів були азійські хуну, які мешкали на Півдні Китаю та в Монголії. Зазнавши низки поразок від Китаю та інших кочових народів, хуну на рубежі н.е. залишили степи Монголії і в перші ст. н.е. досягли Алтаю, а потім Південного Уралу, де вони зустрілися з тюркськими, іранськими та угорськими племенами. Це ті кочовики, які були тісно пов'язані із сусідніми народами Китаю, Алтаю й Сибіру. У Приураллі хуну відомі за матеріалами Андрійського та Сергачського курганных могильників та Писеральським курганно-грунтовим могильником, що розташовані в Сурсько-Свіязьському межиріччі. Для цих пам'яток є типовими інгумації на спині, в ямах чи на горизонті підкурганных насипів. Деяких померлих супроводжували частини коня. Серед інвентаря трапляються довгі залізні палаші й кинджали, поясні набори з чоботоподібними підвісками тощо. В Поволжя хуну принесли із собою складний лук, прообраз сідла із стременами.

В III-IV ст. прийшли хуну активно впливали на місцеві, переважно фіномовні племена. У другій половині IV ст. всі південноуральські й нижньоволжські кочовики, які були змішаним тюрксько-угорським і іраномовним населенням, вже називалися гунами.

Найдавніші згадки про унів, хунів, гунів у європейських джерелах з'являються в I-III ст. Про унів у Прикаспії вперше згадує поет Діонісій Перієтет, який жив за часів царювання Адріана (117-138 рр.). «Я розповім тепер усе про те, - писав він, - які племена проживають навколо нього (Каспійського моря - О.П.), починаючи з північно-західної сторони. Перші - скіфи, котрі населяють побережжя поруч із Кранійським морем за вустям Каспійського моря; далі - уни, а за ними Каспійці, за цими - войовничі Албанці й Кадусії, що проживають у гірській країні; поблизу від них - Марди, Іркани й Тапіри». Птоломеї, грецький географ II ст.н.е., описуючи населення Європейської Сарматії, вказував, що між бастарнами й роксоланами проживають хуни.

Ці згадки, хоча й не визнаються деякими дослідниками як достовірні, все ж певним чином можуть слугувати доказом тому, що якась частина

північних хуну, що втекла від китайських гноблень, втрапила в європейські степи.

Перший етап масової появи гунів у Європі зафіксував Авзвій (помер після 395 р.), котрий знав там «бродячі полчища хуні». В «Церковній Історії» Ермія Созомена наведено легенду, в якій рух гунів на захід віднесено до 371 р. «Одного разу сталося так, що переслідуваний оводом бик перейшов через озеро і за ним пішов пастух; побачивши протилежну землю, він повідомив про неї одноплемінників. Інші говорять, що, перебігши лань, показала полюючим гунам цю дорогу, ледь прикриту зверху водою». Схожі повідомлення про шляхи появи гунів у Європі наводить Зосим у «Новій історії», яка відноситься до V ст. «Їх називали унами; лишається невідомим, чи слід їх називати царськими скіфами, чи визнати за тих кирпатих і безсилих людей, котрі, за словами Іродота, жили по Істру, чи вони перейшли в Європу з Азії. Я знайшов і таке повідомлення, що Кіммерійський Боспор, занесений мулом із Танаїса, дав їм можливість перейти сухим шляхом з Азії у Європу».

На користь зв'язків європейських гунів із хуну Центральної Азії (I ст. до н.е. - II ст. н.е.) наводять те, що саме звідти беруть свої витoki бронзові казани гунської доби. До спільних ознак гунських та хунських казанів відноситься циліндрична форма тулуба та поділ його на чотири частини рельєфними ребрами, рамкоподібність прямокутних ручок. Морфологічні ознаки форм та оздоблення казанів, їхня хронологія дозволяє простежити певні етапи в поширенні таких виробів із сходу на захід. Ці казани поступово поширюються з Північного Китаю, Монголії й Забайкалля до Саяно-Алтайського й Приуральсько-Поволжського регіонів, а далі в Нижнє та Середнє Подунав'я.

Європейських хунів перших ст. н.е. не слід ототожнювати з гунами, які переселилися в Європу в останній чверті IV ст. До того основні контингенти хуну залишилися у Приураллі, де вони втратили багато властивих їм рис, сприйнявши угорські надбання. Але незмінною залишається тюркська мова. Із становленням гунів стався занепад іраномовних та утвердження в Європі тюркомовних племен.

Перейшовши Волгу в останній чверті IV ст. гуни опанували Передкавказзя й Причорномор'я, а далі досягли Подунав'я, де в V ст. у Паннонії постала «імперія» Аттіли. Створена гунами «імперія» стала першим варварським утворенням державницького типу, що трималася на жорстокій військовій організації й дисципліні. У гунів було найсучасніше для тих часів озброєння. Вони першими застосували чітку організацію війська і першими стали застосовувати довгі й вузькі мечі - палаші (прообраз шабель), складні великі луки із стрілами, оздобленими залізними трилопатовими вістрями, шкряні та залізнi панцирі. Проте, на стадії кочового господарства та доби завоювань, технічний прогрес кочовиків полягав лише у вдосконаленні зброї та кінського спорядження. Вони поширювали здобутки інших народів.

Історію гунів у Європі членують на чотири етапи: їхню появу в європейських степах (370-378 рр.), панування гунського союзу у степах Північного Причорномор'я (378-445 рр.), становлення держави Аттіли в Паннонії (445-454 рр.), розпад гунського союзу (454-друга пол. V ст.).

Поява гунів у Європі спричинила розпад політичних об'єднань аланів, сарматів та готів. Близько 370 р. гуни вторглися в землі аланів, які мешкали у степах, розташованих на північ від Меотіди, обабіч Танаїсу і в північних передгірських районах Кавказу. Підкоривши аланів, гуни вдерлися в землі готів, «сміливо прорвалися несподіваним нападом в землі Ерманаріха» (Амміан Марцелін). Розгромлені гунами, готи відступили на захід і, об'єднавшись на Дністрі з везіготами, збудували табір, розраховуючи дати відсіч гунам. Але, несподіваним нападом, готів було витіснено в Карпати і далі за Дунай. Після цього гуни призупинили подальше просування на захід «внаслідок утруднень, в які їх поставила надмірна здобич» (Амміан Марцелін). Перші етапи вторгнень гунів у Європу недостатньо висвітлені у письмових джерелах і погано відображені в археологічних матеріалах. Однак, із ними пов'язують тогочасні погроми міст Азійського Боспору. Спочатку гуни проникли на Таманський півострів, розгромивши міста Фанагорію, Гермонассу, Кепу, далі, перейшовши Керченську протоку, вони вторглися в Європейський Боспор, де спалили Тірітаку та Пантікапей. У Криму гуни розгромили готів. За словами сучасника тих подій Евнопія «прибережні скіфи були винешені гунами і більшість з них загинула ... інші ж, зібравшись разом і, вдаввшись до втечі, сховалися за Дунаєм, в межах Римської імперії». Ці повідомлення знаходять підтвердження в археологічних матеріалах. З кінця IV ст. Боспор та передгірські райони Таврії обезлюдніли на кілька століть. Археологічними роботами встановлено, що там не було осідлого населення аж до першої половини VII ст. Згодом ці контингенти гунів, вийшовши в Північне Причорномор'я, з'єдналися з основними силами, виступили проти остроготів Германаріха У Придніпров'ї було розгромлено людність черняхівської культури.

За розоренням першого етапу перебування гунів у Європі, згідно І.П. Засецькій, настав другий - стабільного перебування гунів у Північному Причорномор'ї, де було створено гунський міжплемінний союз. В ті часи стабілізувалась економічна та політична ситуація. Відродилися міста Боспорського царства - Танаїс, Фанагорія, Пантікапей. Гуни були зацікавлені у відновленні економічного життя в регіоні, що було природньо, адже отримувана данина із землеробських народів, як і військова здобич, були основними чинниками, які забезпечували могутність гунського союзу. Мабуть через це гуни виступили на захист антів Божа, коли останні стали визискувати готи Вінитарія. Саме тому гуни здійснювали чисельні напади та походи на різні країни та народи.

В той час, коли основні сили гунів було сконцентровано в Північному Причорномор'ї, об'єднавши там залишки місцевої сарматської та слов'янської людності, східне угруповання гунів успішно діяло проти місцевої людності в Закавказзі, а західне - на Дунаї. З Північного

Причорномор'я гуни завжди могли напасти на землі імперії. З метою зменшення такої небезпеки, в 412 році до гунського вождя Доната було направлено від імператора Східної імперії посольство, яке очолював Олімпіодор. Про розташування ставки гунів десь у Північному Причорномор'ї, вказує те, що на своєму шляху посланці перепливли Чорне море.

Згодом владу над гунами тримали Октар та Роас (Руа), які були братами батька Аттіли Мунздука. «Вони тримали владу до Аттіли, - пише Йордан, - хоча й не над усіма тими землями, котрими володів він».

Після смерті Октара та Роаса, в 433 р. Аттіла успадкував владу над гунами разом із братом Бледою, якого він знищив в 445 р. Заволодівши Паннонією, Аттіла «з'єднав під своєю владою усе плем'я цілком і, зібравши багато інших племен, надумав підкорити найголовніші народи світу - римлян і везеготів» (Йордан). Разом із тим, оволодівши Паннонією, гуни не полишили Північне Причорномор'я, людність якого становила невичерпні військові резерви гунської орди.

Аттіла неодноразово здійснював успішні походи на Східноримську імперію, де розорював міста та фортеці. Пріск Панійський, який в 448 році був у складі посольства імператора до гунів, згадує особливо вдалі напади для гунів в 442, 447, 448 рр. Йордан, характеризуючи Аттілу, зазначає, що він «повелитель усіх гунів і правитель - єдиний у світі - племен ледь не усієї Скіфії, достойний подиву казкової слави серед усіх варварів». Далі Йордан зазначає, що «помисли Аттіли спрямовані на розорення світу».

Усвідомивши це, імператор Валентин III (425-455 рр.) виступив ініціатором створення військового антигунського союзу. На Каталаунських полях у червні 451 року під орудою Аеція, окрім основних римсько-везіготських сил були «такі допоміжні загони: франки, сармати, арморіціани, літціани, бургундіони, саксони, ринаріоли, бріони... та багато інших як із Кельтики так із Германії» (Йордан). На стороні гунів у цій січі виступали остроготи, гепіди та «натовп королів і вождів різноманітних племен» (Йордан).

Основні події розгорталися у протистоянні за пануючу височину, оволодіння якою, надало б тактичні переваги. Січа була дуже кривавою. Йордан пише, що «коли вірити старим, то струмок на згаданому полі, що протікав серед низьких берегів, сильно розлився від крові з ран убитих». В цій битві загинув король візіготів Теодорід I (419-451 рр.). Воїни Аттіли, які не зуміли оволодіти височиною, не витримали наступу ворогів і були змушені тікати, заховавшись «за огорожами таборів, котрі він (Аттіла - О.П.) тримав оточеними возами, як валом; хоча й крихким був цей захист, - із сарказмом пише Йордан, - однак у ньому шукали порятунку життю ті, кому невдовзі до того не могло протистояти ніяке кам'яне укріплення». Від остаточної поразки гунів врятував розкол у лавах супротивників, що дозволило Аттілі вирватися з пастки.

Оправившись від поразки, гуни перш за все взяли приступом Аквілею в північно-східній Італії та багато інших міст та фортець на побережжі

Адріатики і «нарешті нищать ледь не всю Італію» (Йордан). Поки Аттіла вирішував питання, чи йти йому на здобуття столиці імперії «надоспіло до нього посольство з Риму з мирними пропозиціями... Аттіла припинив тоді безчинства свого війська і, повернувши звідти, звідки прийшов, пустився в путь за Данубій, обіцяючи дотримуватися миру» (Йордан). В 454 р. на шляху в Паннонію Аттіла вирішив підкорити аланів, які були на боці римлян. Але ті, об'єднавшись із везіготами, зустрілися з гунами поблизу лівої притоки р.Сами - р.Недао. «Зав'язалася битва майже така ж, як до того на Каталаунських полях; Торисмунд (король везеготів - О.П.) позбавив Аттілу всякої надії на перемогу, вигнав його зі своїх країв без триумфу і примусив тікати до своїх місць». (Йордан). Далі Йордан зазначає, що «Так достославний Аттіла, що отримав так багато перемог, коли хотів принизити славу свого згубника і стерти те, що зазнав колись від везеготів, притерпів тепер подвійно й безславно відступив».

Запекла боротьба гунів за гегемонію в Європі глибоко закарбувалася в пам'яті германців, свідченням чому є їх найдавніша поема «Битва готів із гунами», яка дійшла у складі прозової «Саги про Гейдрек» (Сага про Герв'єор), яка є зібранням віршованих та прозових скандинавських творів різних часів. На жаль, в «Битві готів із гунами» немає жодної історичної особи, окрім Германаріха, тому описані там події важко ідентифікувати з історичними реаліями. Існують гіпотези, що у цьому творі йдеться про протистояння антів Божа та гунів Баламбера з остроготами Вінітарія в кінці IV- на початку V ст. на Дніпрі; або про події, які мали місце в 451 р. на Каталаунських полях. Однак не можна виключати, що в сазі знайшов відображення двобій гунів з об'єднаними силами везеготів і аланів, який стався невдовзі після Каталаунської битви.

Після смерті Аттіли, яка настала в 454 р., почалися чвари між його синами - спадкоємцями за владу «І ці найсильніші племена, котрі ніколи не могли б знайти собі рівних (у бою), якби не стали уражати себе взаємними ранами і самих же себе роздирати (на частини)» (Йордан). В боротьбі з гепідами загинув старший син Аттіли Еллак. «Останніх братів, коли цього було вбито, погнали аж до берега Понтійського моря, де як ми вже описували, - зазначає Йордан, - сиділи раніше готи». Після цього гепіди забрали собі гунські землі в Дакії, по обох берегах Тиси, між Дунаєм, Олтом і Карпатами, а готи за домовленістю з Римом захопили Паннонію. Після цих подій «Багато хто з гунів, прориваючись то тут, то там, передалися тоді в Романію (Візантію - О.П.), до цього часу з їх числа називають сакромонтизіїв і фосатизіїв» (Йордан). Інші ж сини Аттіли, Денгізіх і Ірнік, виступили проти остроготів Паннонії. Однак, потерпівши поразку від них «повернуті до втечі, вони направилися в ті області Скіфії, по яких протікають води р.Данапра; на своїй мові гуни називають його Вар» (Йордан). Залишки гунів на чолі з Дінтціком, що ще залишилися в Паннонії, були вигнані звідти готами. Згодом Денгізіх «без усякого успіху хотів підняти війну проти римлян, а Ірнік відмовився від приготування до

неї, оскільки його відволікали місцеві війни». В перебігу цих подій Денгізха було вбито, а його голову доставлено в Костянтинопіль

Гуни - археологічні джерела

Поява гунів на Півдні України ознаменувала якісно новий етап в історії тогочасного суспільства. Це спричинило до краху сарматського панування, місце яких посіли гуни. Гунська доба у Східній Європі (кінець IV - середина або кінець V ст.) в археологічному відношенні, представлена поховальними комплексами і випадковими знахідками з території Південного Приуралля, Нижнього Поволжя та Північного Причорномор'я й Криму. Переважають поруйновані земляними роботами поховання. Значно менше їх виявлено при роботах археологічних експедицій

Поховання гунської доби майже ніколи не концентруються в могильники. Поодинокі могили впушено в більш ранні кургани, або ж вони без зовнішніх ознак на поверхні. Уперше багате поховання гунської доби з поліхромними металевими прикрасами, срібним посудом і золотими бляшками було випадково відкрито в 1812 р. на правому березі р.Прут поблизу м.Концешти в Румунії. Переважна ж більшість знахідок гунської доби було зроблено в кінці XIX - на початку XX ст., коли археологічні дослідження почали набирати планомірності. На сьогодні у степах Східної Європи відомо 54 поховання та 10 випадкових знахідок часу панування гунів. На території України є близько двох десятків таких знахідок. То поодинокі і переважно випадкові знахідки з поруйнованих поховань, розташованих в Північному Причорномор'ї та Криму. Найвідомішими серед них є місцезнаходження з Новогригорівки та Нової Іванівки Запорізької області, Нової Маячки, Раденська та Альшок на Херсонщині, Антонівки на Одещині, із городища Беляус у Криму та інші.

На зламі століть з'являються перші дослідження, в яких розглядалися питання етнокультурної належності та хронології кочівницької групи старожитностей доби «великого переселення народів» (І.Хампель, Белла Пошта та інші). Уперше, ще в тридцяті роки XX ст. А.Алфьолді зумів виділити гунські старожитності в самостійну групу, для якої, вважав він, були характерними: обряд спалення, кінська упряж, луки, казани та золоті платівки з лускоподібним орнаментом. Проте ще довгий час їх продовжували визначати як пізньосарматські чи аланські, датуючи кінцем IV - V ст.

Вернер І., якому належить найбільш повний огляд матеріалів гунської доби, виділяв східні елементи, які характеризують ці поховання. Серед них деформація черепів, деякі форми мечів, складні луки, бронзові казани, кінські вуздечки, речі, поліхромного художнього стилю, дзеркала з вушком на звороті. Їх поширення на Захід він пов'язував із рухом гунів. Однак більшість таких поховань не піддаються етнічному визначенню.

Засецька І.П., яка ґрунтовно займається вивченням культури кочовиків гунської доби, стверджує, що в першій половині V ст. у

Євразійських степах склалася нова культура, пов'язана з утворенням міжплемінного гунського союзу, яка вирізняється з поміж більш ранніх пізньосарматських (III-IV ст.) та пізніших (VI-VII ст.) комплексів. Усі поховання цього часу вона розчленувала на три групи. До першої з них віднесено поховання із спаленням, або ж з яскраво вираженим культом вогню, які були відсутніми в європейських степах у догунський час. Серед них є поховання із спаленнями на стороні та розміщенням кальцинованих кісточок під кам'яними викладками; поховання з трупоспаленням під курганом та ритуальним кострищем; кострища в насипах або ж на підшві курганів. До другої групи належать інгумації під курганными насипами, серед яких є поховання із залишками коня (шкіра чи окремі кістки). До третьої групи зараховано безкурганні інгумації. Окремі з них супроводжуються конем або його частинами.

У Придніпров'ї краще вивченими є трупоспалення під кам'яними викладками без курганных насипів, три з яких в 1884 р. розкопав Д.Я. Самоквасов. Ці об'єкти мали вигляд круглих плоских кам'яних вимосток. Під ними в шарі ґрунту траплялося вугілля, перепалені людські кістки, кістки коня, а також зброя, кінська зброя, прикраси, фрагменти гдицяного посуду. Слідів спалення небіжчиків на місці в жодному випадку не виявлено. Над кам'яними закладками знайдено кістки тварин і птиці, уламки глиняного посуду. Д.Я. Самоквасов підкреслював, що спалення тіл було здійснено десь на стороні, а рештки кремації, разом із залишками супроводжувачого інвентаря зсипалися в неглибокі могильні ямки, які перекривалися шаром чорнозему і каміння.

Археологи дослідили і поховання з ур. Кубей поблизу с. Червоноармійське Болградського району Одеської області. Воно було впускним у підбійній могилі похованням на глибині 0,65 м. В підбої лежав скелет небіжчика на спині у витягнутому стані, головою на північний схід. На дні вхідної ями був череп і кістки ніг коня. Поруч із похованням знайдено залізний однолезовий кинджал, кістяні обкладки лука, залізний гак для підвішування казана, шкіряний пасок, оздоблений 50 платівчатими накладками та бронзовою пряжкою, золоту сережку, золоті оздоби сагайдака, золоті ремінні наконечники, тощо.

Різна поховальна обрядність у степах вказує на те, що там у IV-V ст. проживало змішане населення, яке мало не лише риси прийшлих кочовиків, але й ознаки місцевої людності. Їхня взаємодія призвела до формування болгарського етнічного масиву з досить відчутними сарматськими етнокультурними компонентами. Зокрема, стару сарматську традицію продовжують інгумації у підбійних могилах гунської доби. В таких похованнях трапляється ліплений руками посуд - однорукі глеки, круглобокі приземкуваті чи витягнуті пропорцій горщики, край вінець декотрих із них прикрашено насічками. Цей посуд переважно продовжує традиції сарматського гончарства Нижнього Поволжя.

Однією з найтиповіших ознак гунської доби є металеві прикраси, так званого поліхромного стилю, які представлені діадемами, колтами,

сережками, персями, наконечниками поясів, нагрудними прикрасами та іншим

В металообробному мистецтві поліхромний художній стиль не був однорідним. Техніка інструкції поділяється на два види - вставки напівдорогоцінного каміння в напаяних гніздах або в перегородчаті чарунки. Першому з них притаманні яскраві, переважно червоного кольору вставки на золотому тлі. Каміння, розташоване горизонтальними чи вертикальними рядами або по колу. Такі прикраси в основі мають бронзову платівку, яка обтягувалася тонким золотим листом, краї якого загиналися по периметру платівки. Гнізда для вставок виготовлялися з вузької стрічки золота, що ребром напаявалася на поверхню виробу. Такі гнізда обкладалися зерню. На золотому тлі часто трапляються пояски із зерні, плетива у вигляді «мутузочків» та «кісок».

Другий вид інкрустацій характеризується відсутністю золотого тла. Уся поверхня виробів, вкрита кольоровими вставками, які разом із напаяними перегородками утворювали одну площину. Самі перегородки, скомпоновані таким чином, що утворюють самостійний візерунок, який поєднується з декором кольорових вставок. При їхньому виготовленні на бронзову основу напаявалися ребром золоті платівки, а в утворенні гнізда - чарунки, вставлялися шліфовані платівки скла або каменю, які закріплювалися товстим шаром білої мастики.

На підставі того, що між речами поліхромного стилю існують стилістичні відмінності, І.П. Засецька вважає, що це вказує на існування різних етнокультурних коренів поліхромних виробів та різних центрів їх виробництва. На її ж думку, яка ґрунтується на спостереженні А.К. Амброза про те, що на Боспорі поліхромні речі з'являються раптово, в готовому вигляді, техніка перегородчастих інструкцій була запозичена на Сході, де вона відома з найдавніших часів.

Існують і інші погляди на походження речей, поліхромного художнього стилю в ювелірному мистецтві, який сформувався в кінці IV-V ст. Ще в кінці минулого століття французький учений, Де Бай висловив думку, що такі прикраси в Європу принесли готи, які прийшли зі Скандинавії. Є. Штерн, заперечуючи цей погляд, вказував, що готи не могли мати таке високорозвинене мистецтво, витоки якого він вбачав у традиціях боспорських майстерень. Північнопричорноморське походження прикрас поліхромного стилю на території Угорщини й Німеччині визнавав Н.Феттх. Деякі дослідники поширення поліхромного стилю в Європі, пов'язують із появою тут гунів. Мацулевич Л.А. і Скалон К.М. такий художній стиль вважали сармато-аланським, а центром виробництва поліхромних прикрас був Боспор. Вернер І. в поліхромних виробках вбачав художні традиції боспорських майстрів римської доби, а їхню появу на Заході пов'язував із переселенням туди гунів, сарматів, аланів.

Засецька І.П. розрізняє стилістичні відмінності в оздобленні речей поліхромного стилю. Згідно з її класифікацією такі вироби поділяються на п'ять груп, які відмінні за стилістичними та технологічними ознаками, за

часом їх використання та територією поширення. Перша група характеризується інкрустаціями з обробленого каміння чи скла. Декор доповнено зерню, гладкими, крученими чи плетеними дротинами. Друга стилістична група дуже близька до першої, але в неї відсутні візерунки із зерні, проте часто трапляються спіральні та S-подібні дротяні накладки, кільця, тощо. До третьої групи належать вироби із вставками каміння, які доповнюються штампованим орнаментом у вигляді «мотузочка», «кіски» і т.п. Четвертій групі притаманні прикраси із суцільною перегородчастою інкрустацією, на поверхні яких відсутній накладний орнамент. Орнаментальний ефект створюють геометричні малюнки перегоронок, внутрішній простір між якими заповнено добре підігнаними вставками сплющеного каміння чи скла. П'яту групу прикрас також виконано в техніці перегородчастих інкрустацій, але перегорodkaми часто слугують не прямі, а хвилясті пружки. До шостої групи віднесено фібули, декор яких об'єднує вставки каміння в напаяних гніздах та перегорodkaх.

Детальне вивчення речей, поліхромного художнього стилю привело Засецьку І.П. до переконання, що перші 4 групи були синхронними і відносяться до доби утвердження й панування гунів у Північному Причорномор'ї, де був центр їхнього поширення з кінця IV ст. до першої половини V ст. Вироби п'ятої та шостої груп набули поширення в основному на Заході, де вони датуються другою половиною V-VI ст.

Струнка типолого-хронологічна схема, розроблена Засецькою І.П. до недавня виглядала досить переконливо. Однак, у світлі нових археологічних відкриттів у степах України, вона вимагає певної корекції. Мова, перш за все, йде про поховання знатного кочовика із с.Суханово Бориславського району на Херсонщині. Там у 1990 р., при дослідженні курганної групи на правому березі Дніпра, було виявлено впускну могилу у ґрунтовій ямі (начальник експедиції Євдокимов Г.Л.).

Обабіч черепа виявлено по одній золотій круглій розетці з перегородчастою інкрустацією. За лівим плечем лежала бронзова пряжка, а біля лівої - золота тричасна прикраса з скляними вставками. Центр розеток поділено дротинами на чотири сектори, в які було вставлено шліфовані плескаті скельця синьо-зеленого кольору з райдужними розводами. Простіші за технологією виготовлення та менш вишукано оздоблені прикраси були в похованнях гунської доби з Мелітополя Запорізької області, Зеленокумська в Ставропольському краї, с.Марфівки поблизу Керчі у Криму, с.Червоноармійське (ур. Кубей) на Одещині.

Основу тричасної прикраси довжиною 7,2 см. вирізаної із золотої платівки у формі трьох овалів, розташованих за однією лінією. В центрі бокових овалів напаяно гнізда з поставлених на рубець золотих смужок, які оконтурено кільцями дрібнішої зерні. В ці гнізда вставлені скельця - кобошони, перламутрового кольору із зеленими та темно-зеленими розводами. Простіші за оздобленням тричасні вироби відомі на пам'ятках гунської доби в Північному Причорномор'ї. Зокрема, вони відомі в Капулівці на Дніпропетровщині, в могилі №8 із Новогригорівки на

Запоріжжі, в Новій Маячці на Херсонщині. біля радгоспу ім. Калініна у Криму.

Бронзова ремінна пряжка розмірами 5,5х3,0 см. Відноситься до суцільнолитих із широкою фігурною рамкою чотирикутних обрисів та геральдичним, заокругленим на кінці щитком. У верхній частині щитка є хрестоподібний отвір. Нижче цього отвору розміщені прорізи, що мають антропоморфні риси. На наших територіях такі пряжки відомі в могилах післягунського часу. Їх знайдено на Запоріжжі в кургані з Великого Токмака, в Криму на могильнику Суук-Су, із схилів «Сахарної голівки» та Чуфут - Кале, у Скалистому.

Культурно-стилістична інтерпретація описаних речей не викликає труднощів. Немає сумнівів, що золоті прикраси із Суханово, відносяться до виробів поліхромного художнього стилю першої й четвертої стилістичних груп, які Засецька І.П. датує кінцем IV- першою половиною V ст. Але на заваді такому визначенню хронології золотих прикрас поліхромного стилю, як і поховання із Суханово стає бронзова пряжка, яка присутня в цьому закритому поховальному комплексі. Такі пряжки належать до типу «Суцїдава», основним ареалом яких є Подунав'я, де вони часто трапляються при розкопках візантійських фортець, які загинули в кінці VI- на початку VII ст. Проте в Подунав'ї означені пряжки були у вжитку й в VII ст. В Північному Причорномор'ї та Криму пряжки типу «Суцїдава» набули поширення в першій половині VII ст

Тобто, зважаючи на співіснування в закритому поховальному комплексі речей поліхромного художнього стилю та пряжки типу «Суцїдава», можна дійти однозначного висновку, що в степових районах України такі прикраси в кочовиків були у вжитку й в VII ст. Однак слід визначити, що найбільшого поширення там вони набули за часів панування гунів. Це є вагомим аргументом на користь думки Амброза А.К., що такі прикраси використовувалися не лише в кінці IV-V ст., але й у VII ст.

Післягунський час у Східноєвропейських степах

Численні племена й племені об'єднання у Східноєвропейських степах післягунської доби не були міцними. Переважно вони утворювались внаслідок причин військового характеру. Тому їх найчастіше згадують письмові джерела у зв'язку з війнами на стороні Візантії чи Ірану. Найімовірніше, що в попередні часи вони входили до складу могутнього гунського об'єднання, але не відігравали у ньому помітної політичної ролі.

Безперервні війни привели до зменшення кількості людності у степах. Приазов'я та Північне Причорномор'я перетворилися на «коридор» через який без перешкод рухались тюркські та угорські племена. З розпадом союзу Аттіли у степах на перші ролі вийшли до того другорядні угруповання, які не залишили по собі відчутних археологічних слідів.

У V-VI ст. там поширились тюрко-угорські племена - акаціри, савіри, утігури, кутригури, санагури, хунугури та інші, яких згодом об'єднали під

спільною назвою - болгари. Згідно Пріску Панійському у Припонтійській Скіфії спочатку найсильнішими були акаціри, що об'єднувалися у племінний союз. Однак акаціри пережили гунів, відіграючи помітну роль у Східноєвропейських степах. Згодом у Північному Передкавказзі з'явилися савіри, яких у шестидесяті роки V ст. із Західного Сибіру витіснили «істинні авари». Ще до цього, на початку V ст. під тиском савірів із Західного Сибіру та Приураля в Передкавказзі з'явилися санагури, угри й оногури, які з ініціативи Риму напали на вірмен. Згідно зі Стефаном Візантійським, савіри розселилися не лише в Передкавказзі, але й у Понтійській Скіфії*. Загалом, основною територією їх розселення у другій половині V ст. був простір між Каспійським морем і Кавказькими горами до Дербента. Відомі вони як царство гунів із столицею в м. Варанчан. В кінці сорокових років VIII ст. савірів та барсилів розгромили араби і ті були змушені тікати на північ. Деякі дослідники із савірами пов'язують матеріали ґрунтових могильників типу Верхньочирюртинського, що поширені у Дагестані. Про санагурів відомо, що їхнє посольство прибуло до Костянтинополя в 462 р. і повідомило про напад на них нових кочовиків - аварів.

Значна частини Кримського півострова в VI ст. належала нащадкам гунів. Прокопій повідомляє, що «Коли йти з міста Босфору в місто Херсон, котрий лежить у Приморській області і з давніх часів підкоряється римлянам, то всю область між ними займають варвари з племені гунів». У 528 р., пише Феофан, «прийшов до імператора цар гунів (що проживав поблизу від Бофора), звали якого Горда, став християнином і був просвітлений. Імператор прийняв його і, давши йому багато дарів, відіслав його в його країну охороняти ромейську державу і м. Босфор». За Йорданом, Кримські степи були кочів'ями альциагірів (гунське плем'я), а їх зимів'я розташовувалися поблизу Херсона. Мешкають «альциагіри - коло Херсона, куди жадібний купець увозить багатства Азії; улітку вони бродять по степах, розкидаючи свої становища в залежності від того, куди приведе їх корм для худоби; зимою ж переходять до Понтійського моря» (Йордан).

Нашадками гунів вважаються й племена утігурів і кутригурів, відомості про яких є у Агафія і Прокопія. За часів Юстиніана (527-565 рр.), до доби правління якого належать ці повідомлення, утігури й кутригури були двома самостійними угрупованнями, що постійно ворогували між собою. Утігури займали землі на сході Меотіди, а кутригури - на її західному побережжі. Безперервні внутрішні та зовнішні війни спричинили майже до повного їхнього винищення. Їхні залишки розчинилися серед інших кочових тюркомовних народів**.

• Савіри згадуються ще в II ст. у Птолея, які мешкали тоді поблизу аорсів, поруч із борусками до Рипейських ґр. де бере свої початки Танаїс

** Виходячи з вогульської мови дослідники тлумачать назву утігур як малі угри, кутригур - як собачі угри, санагур - як білі угри, оногур - як великі угри

Про те, що утігури та кутригури були частиною гунського племені і вийшли з території розташованої за Танаїсом говориться у Агафія. «Народ гунів, що колись мешкав навколо тієї частини Меотійського озера, яка повернута на схід, і проживав північніше р.Танаїсу, як і інші варварські народи, котрі проживали в Азії за Імейською горою. Усі вони називалися гунами чи скіфами. По окремих племенах одні з них називалися кутригурами, інші утігурами, деякі ультизурами, інші ж вуругундами. Через багато століть вони перейшли у Європу чи дійсно ведені оленем, як передає байка, чи в наслідок іншої випадкової причини, у всякому разі перейшли якомсь Меотійське болото, яке раніше вважалося непрохідним, і, поширившись на чужій території, спричинили її мешканцям великі бідування своїм неочікуваним нападом».

Згідно Прокопію гуни мали країну Евлісію, яка сягала Меотійського озера і р. Танаїса. По берегах та середині цієї території мешкали варвари, які «у старовину називалися кіммерійцями, тепер теж називаються утігурами».

Далі Прокопій повідомляє, що у одного з вождів цих варварів було два сини - Утігур і Кутригур, які по смерті свого батька поділили підданих, назвавши їх кутригурами й утігурами. Спочатку вони проживали разом, аж до того часу, коли гунські юнаки, переслідуючи лань не знайшли брід через Меотійське болото. Згодом кутригури забрали свої сім'ї і поселилися на нових місцях, систематично здійснюючи набіги «на землі імператора, являючись то союзниками, то ворогами римлян».

Кордоном між утігурами та кутригурами, принаймні у VI ст., стали Азовське море та р. Дон. Це впливає з повідомлень Прокопія про те, що потрібно перейти Меотиду і р.Танаїс, щоб, втрапити у володіння гунів - кутригур. В іншому місці йдеться, що утігури, нападаючи на кутригур, перш за все мали перейти через Танаїс.

У жодного з давніх авторів нема свідчень про те, що кутригури проживали у степах Північного Причорномор'я. Навпаки, із письмових джерел впливає, що їхня територія була на Правобережжі Дону та Приазов'ї, утігури ж володіли територіями за Доном.

Лише з аварами кутригури могли втрапити в Подунав'я, систематично здійснюючи набіги «на землі імператора, являючись то союзниками, то ворогами римлян». Про те, що кутригури були васалами Аварського каганату, якими не дуже дорожив хан, говорить Менандр, згідно якому Баян, направляючи десять тисяч кутригур у межі Візантії заявляв «Я таких людей пошло в Римську імперію, втрата яких не стане для мене відчутною, хоча б вони загинули зовсім». Війна ж, що виникла між паннонськими аварами й кутригурами у 630 р. після смерті Баяна закінчилась повною поразкою кутригурів.

Зовнішні та міжусобні війни привели до занепаду основних угруповань утігурів та кутригурів. Про це неодноразово згадується у письмових джерелах. Так, у 551 р. дванадцять тисяч кутригур на чолі з Хініалоном, на запрошення гепідів для воєнних дій проти лангобардів

направлялися в Паннонію, але їх було переправлено через Дунай для боротьби з Візантією. Іншим разом на прохання Юстиніана утігури, перейшовши Дон, напали на становище кутригурів. Оскільки основні сили кутригурів були зайняті у війні з Візантією, то їхні одноплемінники стали легкою здобиччю утігурів. Частина війська кутригурів, що воювали у Візантії повернулася на батьківщину, але дві тисячі кутригурів разом із сім'ями і зі згоди імператора поселилися у Фракії, що викликало невдоволення візантійської адміністрації й утігурів. Одного разу великий, семи тисячний загін кутригурів у зимовому поході перейшов Дунай, і вторгся в межі Візантії. Частина з них, очолювана вождем Заверганом, дійшла майже до столиці. На зворотньому шляху кутригурів підстергли утігури, відбивши у них награбоване (Агафій).

Досить загадково виглядає й походження аварів. Про них йдеться в листі, написаному в 598 р. тюркським каганом Дянгу до імператора Мавркія та переказаному Феофілактом Сімокаттою. Там говориться про розгром тюрками ефталтів та приєднання до тюркського каганату в 556 р. аварів, які в шестидесяті роки V ст. вигнали савірів із Західного Сибіру. В листі підкреслюється, що приєднаними були не ті авари, що мешкали в Паннонії, а ті, що проживали на Сході. Паннонські ж авари, насправді були племенами уар і хуні, які за часів Юстиніана втрапили в Європу і назвалися аварами. «Коли імператор Юстиніан займав царський престол, деяка частина племен уар і хуні втекла і поселилася в Європі. Назвавши себе аварами, вони дали своєму вождеві почесне ім'я кагана. Чому вони вирішили змінити своє наймення, ми розкажемо анітрохи, не відступаючи від істини. Барсельт, унігури, савіри і, окрім них, інші гунські племена, побачивши лише частину людей уар і хуні, що втекли в їх місця, пройнялися страхом і вирішили, що до них переселилися авари. Тому вони ушанували цих утікачів багатими дарами, розраховуючи тим самим забезпечити собі безпеку. Коли уар і хуні побачили, наскільки сприятливо складаються для них обставини, вони скористалися помилкою тих, що прислали до них посольство, і самі стали називати себе аварами; кажуть, що серед скіфських народів плем'я аварів є найбільш діяльним і здібним. Природньо, що й до нашого часу, - підкреслює Феофілакт Сімокатта, - ці псевдоавари (так було б вірно їх називати), привласнивши собі першорядне становище у племені, зберегли різні назви: одні з них за старою звичкою називаються уар, а другі іменуються хуні». Давній автор виключав можливість помилкової трактовки цього сюжету в його «Історії». «Нехай ніхто не думає, - підкреслює Феофілакт Сімокатта, - що я розповідаю, будучи мало поінформованим, і не вважаю, що йдеться про тих аварів, котрі як варвари, жили в Європі і в Паннонії. Проживаючи по Істру варвари, неправдиво привласнили собі наймення аварів».

Тобто, та частина угорських племен, що втекла в Європу від тюркютів, нічого спільного не мала з дійсними аварами. Артамонов М.І. так писав про народ, що переселився в Європу: «Хоча авари, що переселилися в Європу і не були осколком жужанів, а вели своє походження із середовища

угорського населення Північного Казахстану, їх не варто вважати дикунами. Це був народ із певними історичними традиціями, частина його - хуні або хіоніти протягом певного часу панували над Согдом і була тісно пов'язана з Іраном. Феофілакт Сімокатта змальовує угрів могутнім і чисельним народом, і лише невелика його частина із двох племен; уар (вар) і хуні (хіонітів), не бажаючи підкоритися тюркютам, відкочувала на захід, за Волгу, де й отримала своє європейське ім'я - авари».

З'явившись у Європі за ініціативи Візантії авари стали провадити там самостійну політику. Вони в союзі з ворогами Візантії кутригурами воювали проти утігурів та напали на антів, яких стали винищувати та грабувати. Спроба антів уладнати стосунки з аварами не мала успіху. Місія Мизамира провалилися. Авари й надалі грабували й розорювали антів.

Однак, у степах України авари не затрималися довго, не полишивши тут достеменних аварських археологічних пам'яток. Об'єднавшись із кутригурами, вони проникли в Середнє Подунав'я. В 567 р. нові пришельці в союзі з лангобардами знищили там гепідів. Після відходу лангобардів в Італію, вони стали повновласниками нової землі - Паннонії. Імперія стала виплачувати їм данину, яку раніше надсилали утігурам та кутригурам (Менандр).

Вважається, що авари в Середню Європу рухалися через Олтенію, Банат, а далі через гірські перевали Трансільванії. Проте в Румунії відомі лише поодинокі поховання кочовиків аварської доби. Це могили із Тиргшора, Сокодора, Син-Петру та інші. Чисельніші вони в Трансільванії. Це місцезнаходження із Лопадія-Ноуе, Аюд, Стрему, Гамбош та інші. Найбільш відомим є поховання із Фелнака, в якому знайдено штампи для виготовлення фігурок звірів.

Аварські могильники досліджувалися також в Австрії, Югославії. Особливо багато їх на території Угорщини, де на деяких могильниках нараховується до 1000 поховань. До таких, зокрема належить аварський могильник в Дьйоре - Теглаветьо (область Дьйор-Шопрон) та могильник Халімба (область Веспрем). Однак, на ранніх могильниках Угорщини нараховується не дуже багато поховань. Переважно то були безкурганні інгумациї. Лише починаючи з VIII ст. вони стають великими, на них простежуються не лише могильні групи, але й поховання великих патріархальних сімей. Прикладом раннього могильника VI ст. може бути група поховань із Ченгьоде, де разом з трупопокладеннями трапляються предмети кінського спорядження пошкодженого вогнем. На могильнику Юрбьопусте (область Пешт), ранні поховання VII ст. були зорієнтовані головою на захід, а пізні, VIII ст. - на північний захід. В ранніх могилах кіннотників кістяк коня знаходиться ліворуч, а в пізніх - праворуч від покійного. Зброя трьох (а за іншими даними двох) етапів аварських старожитностей добре відрізняється. Для ранніх - є притаманними односторонні мечі, а для наступних (з кінця VII ст.) - шаблі ранніх типів. Ранні луки скріплено вузькими рогатими платівками, а пізні мають розширені кінці. Для ранніх поховань були типовими штамповані бронзові

та срібні оздобы портупей. В пізніх переважають ливарської роботи т. з грифоно-лозові набори. Найпізнішим похованням аварської доби притаманні кінські набори з великими фаларами.

Кераміка з аварських поховальних комплексів своєрідна. На ранніх могильниках переважають невеликі ліпні горшки найрізноманітніших форм. Це округлободі, циліндричні, приземкуваті та витягнутих форм, кулясті та реберчаті вироби. Вони недбало сформовані, часто асиметричні, поверхня посудин горбкувата. Немає слідів застосування їх в побуті. Все це наводить на думку, що в могили клали посуд, спеціально виготовлений для ритуальних цілей. Починаючи з VIII ст. з'являється посуд, сформований на повільному колі, який прикрашався хвилястими і прямими горизонтальними лініями. Разом з тим інколи трапляється високоякісний тонкостінний посуд доброго обпалу сірого або жовтого кольору. Його представляють кулясті вироби невеликих розмірів та глеки. Сіра кераміка більш притаманна для ранніх, а жовта - для пізніх поховань. Їх присутність в аварських комплексах пояснюється доживанням пізньоримських гончарних традицій до VII-VIII ст.

Окрім могильників, де хоронили рядових общинників, на території Угорщини виявлено кілька поодиноких могил аварських вождів. Такі поховання відомі в Тотіпуста (область Фейер), Кунагота, Сегед-Ченгеле, Сентендре, Мадараш, Озора, Боча. В Цибакхазі досліджено багате жіноче поховання. Особливо багате поховання аварського хана розкопано в 1971р. в Кунбабоні, де було виявлено багаті облаштування одяжі, військового та кінського спорядження.

Довгий час аварський каганат вів успішні війни проти Візантії та оточуючих його народів. Однак в 626 р. аварське військо було розгромлене під Константинополем. Внутрішні усобиці та повстання підкорених народів призвели до поступового занепаду каганату. Становище його ускладнилося з утворенням в 681 р. на Балканах Першого Болгарського царства. В дев'яності роки VIII ст. авари були остаточно розгромлені Франками Карла Великого. Поступово вони асимілювалися, але окремі угруповання аварів збереглися навіть до приходу мадьяр в Середнє Подунав'я.

Протоболгари

Перші письмові згадки про болгар відносяться до початку V ст. Найпоширенішою є думка про те, що болгари були одним з підрозділів гунів, яких ті захопили в Західному Сибіру і Приуралля на шляху свого руху на захід. В складі гунської орди болгари проникли в Паннонію, поселившись поруч з германськими племенами. Коли ж гунів було вигнано з Середньої Європи ті, разом з болгарами кочували в степах Причорномор'я. У кінці V ст. болгари воювали в Фракії проти готів на стороні імперії. Згодом болгари постійно нападали на Візантію, далеко заходячи в її межі. Саме тому імператор Анастасій (491-518 pp.) близько 512 р. змушений був спорудити «Довгу стіну» для захисту столиці, яка

протяглася від Сілімврії на Мармуровому морі до Деркоса на Чорноморському побережжі. Часто траплялося й таке, що болгари в союзі з Візантією успішно воювали з лангобардами та готами. Так, в 537 р. Велізарій, разом з гунами (болгарами) та слов'янами вигнав готів з Риму. Слід зазначити, що візантійські автори часто плутають гунів з болгарами (Прокопій, Агафій, Менандр та інші). Однак у Феофана, який описував події 514 р., чітко розмежовано гунів та болгар «Віталіан, - писав він, - захопив всю Фракію, Скіфію і Мізію, маючи при собі полчища гунів і болгар».

Мабуть на Балканах проявляли військову активність Причорноморські болгари, про яких в середині VI ст. писав Йордан. Він зазначав, що «Над Понтійським морем місця розселення булгар». Але в VI ст. в джерелах згадаються болгари і в Поволжі і Передкавказзі.

Таким чином, вже в середині I тис.н.е. болгари, які в візантійських джерелах іноді фігурують під назвою гунів, мешкали на широких просторах степової частини Східної Європи, провадячи активну політику на Балканах.

Підсумовуючи розгляд питання про походження та ранню історію болгар, слід погодитися з думкою Артемонова М.І., який писав, що «Коли погодитися, що гуни являли собою в тій чи іншій мірі збережених вихідців із Монголії, то болгар можна визнати за захоплених ними із Заволжя оторчених угрів, підсилених новою хвилею того ж походження в другій половині V ст. Оскільки число гунів не могло бути значним, то болгари повністю поглинули їх і, змішавшись з залишками місцевого східноєвропейського населення, утворили той народ, котрий, у всякому разі, з VII ст. став називатися болгарами, хоча й не втратив власної плеємної організації з її особливими плеємними найменуваннями».

Історія східної частини протоболгар була тісно пов'язана із тюркютами, на чолі яких стояв рід Ашина (вовка). Їх предки мешкали на Алтаї, де обробляли залізо для жужанської орди. Поступово посилюючи свій вплив, тюркюти до 555 р. розширили свої володіння до Західного (Аральського - О.П.) моря, а в 558 р. вони підкорили угрів Західного Сибіру і Південного Приуралля, вийшовши на Волгу. Згодом Тюркський каганат розпався на Східний та Західний. Західнотюркський каганат на початку VII ст. охоплював землі від Азовського моря і Дону, де мешкали болгари, до східного Тянь-Шаню. Внаслідок міжусобиць 630-657 рр. Західнотюркський каганат ослаб настільки, що десь в середині тридцятих років VII ст. з - під його влади звільнилися приазовські болгари. Згідно Михайлові Сірійцю, останні прийшли до р.Танаїсу (Дону) із внутрішніх областей Скіфії, з північносхідного Ірану чи східних районів Кавказу за часів правління імператора Мавркія (582-602 рр.).

Тобто, внаслідок розпаду Західнотюркського каганату, та консолідації болгарських племен в Приазов'ї та пониззі Дону постало міцне політичне об'єднання «Велика Болгарія» з центром в Фанагорії. Першим його очолив Гастун із роду Ермі, який правив як намісник протягом двох років.

Особливий підйом Великої Болгарії пов'язаний з ханом Кувратом з династії Дуло.

Згідно Никифору розквіт Приазовської Болгарії настав після того, як Куврат зумів перемогти аварів. «В цей час, - пише він, - Куврат, племінник Органи, володар уногундурів, повстав проти хагана аварів і, піддавши образам, вигнав з своїх земель народ хагана, що перебував при ньому. А до Іраклія (Куврат) посилає посольство і вкладає з ним мир, котрий вони зберігали до кінця свого життя. У відповідь Іраклій надіслав йому дари і ушанував його саном патрикія». Проте, це повідомлення не викликає довір'я у дослідників. Адже після відходу в Паннонію в 567 р., авари не згадуються письмовими джерелами в Східній Європі. Тому більш ймовірно виглядає думка, що Куврат Никифора є Кувером «Чудес св. Димитрія Солунського», який очолив повстання проти аварів в Південній Європі близько 680-685 рр. В хроніці Іоанна Нікіуського, творі VII ст. говориться, що близько 619 р. «Кубрат князь гунів і племінник Органи юнаком був охрещений і вихований в Константинополі в надрах християнства і виріс в царському палаці. Він був з'єднаний тісною дружбою з Іраклієм і по його смерті, як осипаний його милостями, виявляв вдячну відданість його дітям і дружині Мартині. Завдяки святому і животворному хрещенню, ним отриманого, він перемагав усіх ворогів і язичників. Говорили, що він підтримував права дітей Іраклія і був проти Костянтина. Внаслідок цих чуток візантійське військо і народ підняли повстання».

Робилося немало спроб в ототожненні Куврата, хана Великої Болгарії і Куврата, племінника Органи, а останнього з Кувером «Чудес св. Димитрія Солунського». Однак існуючі хронологічні розбіжності не дозволяють вважати такі співставлення переконливими.

З огляду на розбіжності в інтерпретації особи хана Куврата та часу його правління, у визначенні цього питання ми будемо виходити з того, що згідно «Іменнику» болгарських ханів Куврат правив Великою Болгарією 60 років і помер за часів царювання Костянтина II (641-668 рр.). Тобто, коли визнати кінець шестидесятих років VII ст. за час смерті Куврата*, то початки його правління слід відносити до першого десятиліття VII ст. Десь тоді, завдяки приналежності його до правлячої болгарської династії Дуло, малолітнього Куврата могли поставити на чолі Приазовських болгар, які до тридцятих років VII ст. входили до складу Західнотюркського каганату. Спочатку малолітній Куврат мав регента Гастуна чи Орнану. Після звільнення зпід влади тюркотів, в середині тридцятих років VII ст., він став повновласним ханом Великої Болгарії.

---

* Такий час смерті Куврата виглядає близьким до дійсного, адже син його Аспарух, з'явився на Балканах, після розпаду Великої Болгарії в 680 р. Тобто десь приблизно через півтора десятка років після смерті його батька. Це узгоджується з інтервалом просування болгар Аспаруха на Балканський півострів, адже вони деякий час перебували в землі Огл в Пониззі Дунаю

Болгари доби Куврата були кочовими племенами, заняттям основної частини людності яких було скотарство, тому мало залишилося археологічних пам'яток, які б засвідчували їх перебування в степах України. Зокрема, в Приазов'ї відомі лише поодинокі поховання воїнів - кочовиків VII ст., етнічна атрибуція яких досить проблематична. Це поховання з Родіонівки, Малої Тернівки, Аккермані, Великого Токмака, Жовтневого, Олександрівки та інші. Всі вони були впускними в більш ранні кургани. Кістяки лежали на спині з витягнутими руками і ногами, в прямокутних чи овальних ямах, які іноді мали підбої та заплічки. Воїнів супроводжувала зброя, предмети поясних наборів, кінське спорядження, тощо. Відомі й багаті поховання з великою кількістю золотих та срібних речей. Їх виявлено в Малій Перещепині, Келегеях, Нових Сенжарах (Зачепилівці) та Макухівці.

Болгарська конфедерація, до складу якої входили чисельні кочові племена, виявилася не дуже міцною, що відразу ж розпалася після хана Куврата. Феофан так описує події, які сталися після його смерті. «В часи Костянтина Західного помер володар згаданої Болгарії і котрагів Кроват. Він залишив п'ять синів, заповів їм ні в якому разі не відділятися один від одного і жити разом, так, щоб вони володарювали над усіма і не потрапляли в рабство до іншого народу. Але через короткий час після його смерті, розділилися п'ять синів і віддалилися один від одного, кожний з підвладним йому народом». За умов розбрату, болгари стали легкою здобиччю хозарів. Орда Аспаруха першою зазнала нещівного удару хозар і змушена була відійти на Дунай. Інша болгарська орда втекла вгору по Волзі, туди, де згодом постала Волзька Болгарія. Болгари, що мешкали на Кубані, на чолі з Батбаєм підкорилися хазарам. Згодом вони стали називатися «чорними болгарами». У Феофана про розселення болгар говориться так: «Перший же син (Кровата), на ймення Батбаян, зберігаючи заповіт батька свого, залишався на землі предків понині. А другий його брат, на ймення Котраг, перейшовши р.Танаїс, переселився навпроти першого брата. Четвертий же і п'ятий брати, переправившись через р.Істр, яка називається також Дунай, один - залишався підвладним, разом із своїм військом, у хагана аварів в Паннонії Аварській, а другий - досягши Пентаполя, що біля Равенни, втрапив під владу імперії християн. Накінець, третій із них, на ймення Аспарух, переправившись через Дніпро і Дністер і дійшовши до Огла - ріки північніше Дунаю, поселився між першим і останнім, розміркувавши, що місце це звідусіль укріплене і неприступне: попереду заболочене, з інших же сторін оточене, як вінцем ріками, воно дозволяло народові, ослабленому розбратом, відпочити від нападів ворогів».

Аналізуючи свідчення Феофана про п'ять племінних вождів болгар Артамонов М.І. дійшов висновку, що історичними особами були лише Батбай та Аспарух. Ім'я Котрага він вважав не власним, а як таким, що походило від етноніма котрагів чи кутригур. Наймовірним вважав він існування ще двох, не названих на ймення Феофаном синів Куврата.

П'ятичленний поділ племен Великої Болгарії «без сумніву, - писав Артамонов М.І., - є домислом візантійського книжника, підказаним самою назвою «болгари», котра, за роз'ясненням Мункачі, означає «п'ять угрів». З «Нового списку вірменської географії», що відноситься до кінця VII ст. наведено свідчення про те, звідки хозари витіснили Аспаруха і де він зупинився опісля. «Із Гіпійських гір* втік син Худбарда», а далі «У Фракії дві гори і річка, із котрих одна Дануб, розділяючись на 6 рукавів, утворює озеро й острів, який називається Пюкі (Певка). На цьому острові живе Аспар - хрук (Аспарух), син Хубраата, що втік від хозар із гір Болгарських і який прогна авар на захід. Про зупинку авар на шляху на Балкани в місцевості Огл йдеться у Никифора. «Аспарух переправившись через ріки Дніпро і Дністер, поселився біля Істра, досягнувши місцевості, зручної для поселення, суворої і неприступної для ворога, що називалася на їх мові Оглом. Попереду вона була укріплена непрохідними болотами, ззаду - обмежена неприступними кручами». Освоївши нові землі болгари стали нападати на територію імперії, що спонукало центральну владу спорядити флот та сухопутне військо для боротьби з ворогом. Однак в'ялість військових дій та хвороба імператора призвели до відступу ромейської армії, який під натиском болгар перетворився на панічну втечу. Переслідуючи ворогів, болгари форсували Дунай і «дійшли до так званої Варни, поблизу від Одісса і тамтешнього материка. Вони побачили місцевість, - пише Феофан, - добре укріплену: ззаду - річкою Дунаєм, спереду і з боків - ущелинами і Понтійським морем. Підкоривши проживаючі там племена славинів, болгари розселилися від початку ущелини Берегава до східних областей, а на півдні і на заході до Аварії, змусивши підкорені племена платити їм данину».

Тобто, з письмових джерел випливає, що хан Аспарух спочатку очолював племінний союз болгар в Нижньому Поволжі і Приазов'ї. Під тиском хазар він відійшов в землі розташовані між Дунаєм і Дністром (Огл), а згодом, в 679-680 рр. - в північно-східну частину Балканського півострова. Там болгари зіткнулися із слов'янами, що були під протекторатом Візантії. В союзі зі слов'янами болгари почали із зброєю в руках виступати проти імперії. «Поширившись в цих місцях, - пише Феофан, - вони загордували, почали нападати на фортеці і поселення, що знаходилися під владою ромейської держави, і захоплювати їх. Тоді василевс був примушений вкласти з ними мир, погодившись, на сором ромейів, виплачувати їм щорічну данину». Мирним договором, який було укладено в 681 р. з Аспарухом, Візантія визнала існування на Балканах Болгарської державності, територія якої простиралася приблизно між Дунаєм на півночі, горами Стара-Планіна на півдні, р.Іскір на заході та Чорним морем на сході. Так було започатковано Перше Болгарське царство, яке проіснувало на Балканах до 1018 року.

---

* Гіпійські або Болгарські гори знаходилися в пониззі Волги, там де вона повертає на схід, утворюючи дельту з 70 рукавів

Знахідки з Малої Перещепіни

Серед ранньосередньовічних старожитностей степової частини Лівобережжя Дніпра особливе місце належить комплексу дорогоцінностей, виявлених 29 травня 1912 р. поблизу с. Мала Перещепіна Костянтинівського повіту Полтавської губернії (сучасний Новосенжарський район Полтавської області). До їх складу входило близько 800 художніх виробів з золота та срібла загальною вагою 20 кг та 50 кг. На них натрапили випадково пастушки на вигоні лівого берега р. Ворскли, розташованому на північ від села. Спочатку вони видобули із землі велику золоту посудину з двома ручками та кілька золотих келихів. Згодом, до місця знахідки подалися місцеві жителі, які дістали з землі ще багато коштовностей, переважну більшість з яких забрав урядник, але дрібніші речі розійшлися по руках. Через два дні на місце знахідки було відряджено Полтавською вченою Архівною комісією археолога Зарецького І.А., який у жителів села зібрав колекцію дрібних речей. Ним було складено опис виявлених речей.

Згодом, за дорученням Імператорської Археологічної комісії Санкт-Петербурга, в с. Мала Перещепіна прибув Макаренко М.С., який здійснив розкопки на місці знахідки та зібрав ще у людей деякі речі. Макаренко М.С. з'ясував у місцевих жителів, що речі траплялися на площі близько двох аршин (142,24 см.) в поперечнику та до півтора аршин вглиб (106,68 см.), починаючи з чверті аршина (17,78 см.) від поверхні землі. За розповідями очевидців «зверху лежали золоті та срібні келихи і тут же скляні посудини з дуже тонкого, ледь зеленуватого скла, судячи з уламків, то були келихи. Увесь скляний посуд було знищено і лише незначні уламки збереглися в складі скарбу. Нижче лежали блюда, вазочки та інші речі, вази, за спостереженнями очевидців, частково стояли, частково лежали в нахиленому стані навколо найбільшої посудини, яку вийняли хлопчак. Велике срібне чеканне блюдо з хризмою й написом ніби то стояло на ребрі. Борт його було сильно поламано копачами, котрі пробували витягти його на поверхню, не чекаючи, поки його повністю звільнять від піску. Меч у золотих піхвах виймали частинами, оскільки він сильно перержавів. Наступний порядок у котрому лежали речі, встановити було важко. Виймали речі натовпом, і всі учасники по різному це описують». Більшість із цих речей через Археологічну комісію надійшла до Ермітажу двома частинами - 8 березня та 10 грудня 1914 р.

Однак, ще до цього, значна частина з перещепинських знахідок уже було продано перекупникам із Києва та Полтави. Частину з них придбав Ханенко Б.І., яка в 1926 р. надійшла на збереження у Ленінград до Державного Ермітажу. Кілька золотих монет та дрібних речей було придбано для Полтавського земського музею, але їх було втрачено під час Другої Світової війни.*

---

*До полтавської колекції входило 2 золоті наконечники від ремешо, 2 золоті бляшки, 1 золота трубочка, пара золотих сережок, 1 золотий солід Іраклія, золоті цвяшки, фрагменти золотих листків, золотий ковчачок та золоті нитки від парчі

Два золоті соліди Іраклія з синами із зборів Щербаківського В.Й. понині перебувають в Полтавському краєзнавчому музеї.

В 1963 р. Сміленко А.Т. здійснила обстеження та шурфування місцевості в районі перещепинської знахідки та дізналася у К.Маджара (один із тих, хто натрапив на коштовності), що окрім золотих та срібних речей, на відстані 0,5 м від них, та на глибині близько 1 м у золі лежали шматки черепа людини (очні ямки) і чашечка гомілки. В золі були шматки деревини.Ця інформація доповнює раніше отримані Макаренком М.Є. дані про те, що разом із коштовностями в ямі було знайдено перетлілі дубові бруски та залишки тканини (шовкової?), орнаментованої шиттям із золотих ниток. Згодом дослідники звернули увагу на те, що й набір речей з Малої Перещепини (зброя, предмети кінського спорядження, прикраси, металевий та скляний посуд) були характерними не для скарбів, а для багатих поховань кочовиків. Львова З.О., слідом за Вернером І., навіть вважає золоті платівки які на кутах пробиті цвяхами, деталями облицювання дерев'яного саркофагу.

Коштовності з Малої Перещепини викликали й викликають жваві дискусії стосовно того, хто і чому закопав їх у землю.

Німецький археолог Вернер І. Перещепинські знахідки пов'язував з похованням хана Великої Болгарії Кувратом, убачаючи в монограмах на знайдених там перснях його ім'я. Викарбуваний на двох перснях сан Патрікія вказує на те, що вони належали людині, яка мала цей християнський сан. Заліська В.О. вважає, що два перші персні належали ханові Куврату, а третій - його дядькові Органі. Напис на останньому персні вона розшифрувала як «Бат Орхани Патрікія». Останній перейшов у спадок його племінникові Куврату.

До ранніх речей, які належали Органі, окрім персня з монограмою відноситься ще й мала золота пряжка і обойма з прорізними орнаментами, рукомийний набір (глек і ковш), велика візантійська амфора і блюдо єпископа Патерна, з клеймами часів імператора Анастасія (491-518 рр.). На амфорі були пробірні знаки, які застосовувалися як при Анастасії так і при Юстиніані I (527-565 рр.). До найбільш ранніх, часів Органи, належать соліди в 24 карати Маврікія (582-602 рр.) та Фоки (602-610 рр.), Іраклія і Іраклія Костянтина (629-632 рр.). Всі ці речі міг подарувати Органі імператор Іраклій у 619 р. Серед них могли бути й інші речі, що датуються кінцем VI - початком VII ст., зокрема: срібний рукомийник, мала рання пряжка типу «Сіракузи», соліди Маврікія і Фоки.

Речами, які отримав Куврат від Іраклія у зв'язку з наданням сану патрікія, окрім персня з відповідною монограмою, був патріарший пояс від якого збереглася велика золота пряжка та наконечник від ремня, срібне блюдо з хрестом, браслети, персні, золоті платівки від шкатулки, золоті цвяхи до них та золоті монети Іраклія, з яких було виготовлено монисто. Золотий набалдашник від дерев'яного посоха обтягнутого золотом, був знаком влади його володаря.

Основну кількість монетної частини Перещепінського скарбу складають легкі соліди в 20 карат (3,56 г.), які було випущено за часів правління Іраклія з синами (637-638 рр.) та на початку правління Константина II (641-646 рр.) - 19 монет.

Легкі соліди почали випускати в Візантії за часів правління імператора Юстиніана I (527-565 рр.), а припиняють їх карбувати при Костянтині IV (668-685 рр.). Легкі візантійські монети типові для території України, але майже відсутні в Візантії, Середній та Західній Європі. Їх карбували для плеємної верхівки кочовиків, що мешкали на північ від Дунаю до Кавказького хребта, і надходили до варварів прямо з монетного двору.

До групи коштовностей Куврата, найімовірніше, належить також ковш та гранчастий глечик з клеймами Маврікія Тіберія (582-602 рр.) та блюдо з канелюрами, оснащене хрестом, яке згідно з нанесеним на нього клейму датується часом правління Іраклія (610-641 рр.), після 629 р.

Окрему групу коштовностей складають сасанідські вироби. Перш за все то особливо дорогоцінні золоті посудини - глек і чаша, які походять з царських палаців Сасанідів. Вони не могли бути предметами торгівлі. Цей посуд міг потрапити у варварське середовище як військова здобич, чи як дар за особливі заслуги якомусь тюркському вельможі. З письмових джерел відомо, що у 620 році візантійський імператор Іраклій після гучного банкету подарував своєму кочівнику - союзнику увесь дорогоцінний посуд з святкового столу. Це сталося після того, як було захоплено одну з основних святинь Ірану - храм в Шізі і царську резиденцію Дастанкерд.

До виробів сасанідських майстрів належить золотий перстень з маленькою гемою та срібні посудини, які могли бути предметами купівлі - продажу. Серед перещепінських речей є вироби своєрідного стилю, до яких відносяться облаштунки сагайдака і сідла, золота пряжка, золоті обкладинки глека з яйцеподібним тулубом і ручкою, зробленою з кульок, золоті і срібні посудини і келихи з орнаментом у вигляді пальмет. Формою до сасанідських зразків наближається глек варварської грубої роботи та велика і мала чаші. Іранське походження мали деякі великі чаші і глеки із Перещепіно.

Согдійськими майстрами були виготовлені дві дуги довжиною по 46 см і шириною по 2 см, поверхня яких вкрита рельєфним рослинним орнаментом. На тіло двох тиснених фігурок левів висотою 8 см і шириною по 9 см нанесено по дві напівпальмети, схожі на катандінські. Вважається, що дуги й леви виготовлені різними майстрами, оскільки їх поверхні оздоблені не однаковими пальметами. Ласло Д. вважав їх деталями облаштунку луки одного сідла. Натомість Бобринський О.О. і Семенов А.І. переконані, що фігурки левів були двома сторонами однієї фігурки.

Пальмети на речах перещепінського комплексу бувають з довгим витягнутим закінченням з кутом або волюнтою на кінці. Аналогії їм є на виробих з Алтаю і Єнісею. Маршак Б.І. та Скалон К.М. вважають, що рослинно-лозовий орнамент пізніх аварських поясних наборів є похідними від пальмет перещепінського стилю. А ті в свою чергу беруть витоки в

місцевості согдійських майстрів. Согдійські ж пальмети VII-VIII ст. пов'язані з мистецтвом пізньосасанідського Ірану.

Сасанідські речі до перещепінського комплексу могли втрапити як дар чи військова здобич, або внаслідок торговельних операцій.

Деякі речі з Перещепіно є виробами причорноморських ювелірів. До них відносяться золоті вироби інкрустовані скляними кобошонами в гніздах (браслети) та перегородчастими плоскими інкрустаціями з кольорового скла (браслети, пряжки, поясні наконечники). За їх краєм та між вставками в гніздах буває орнамент із золотої зерні, з якої викладалися трикутники, ромби та інше.

Окрім того місцеві варварські ювеліри, згідно своїм смакам, додатково оздоблювали вставками з напівдорогоцінного каміння речі візантійського виробництва. Це пара браслетів, шийна гривня, застібки, ложка, намисто з візантійських монет, на які було напаяно гнізда, в яких інколи збериглися уральські смарагди. Ті, грубої роботи доповнення, наносились навіть на облицччя візантійських імператорів.

До речей, які Львова З.О. і Маршак Б.І. здогадно зараховують до таких, що були виготовлені місцевими ювелірами, належать золоті деталі облицювання меча та наконечник піхов від нього, деякі оздоби поясных наборів, золоті обклашки від сагайдака і три обруча від облицювання рогаритона. Місцеві речі менш вишукані, вони відрізняються від виробів візантійської художньої традиції.

Серед предметів перещепінських коштовностей більшість (697 шт.) відноситься до таких, що мають варварське або візантійське походження, які остаточно не розленовані. Це поясні набори, деталі кінської упряжі, тощо, які було виготовлено відповідно до художніх смаків варварської знаті. То меч з кільцевим навершям на руків'ї, 21 деталь поясного набору з псевдопряжками, 2 золоті наконечники від ременю, золотий ритон. Для кочової знаті було виготовлено три комплекти кінського спорядження (249 шт.). Поміж них пара срібних стремен, три стремена та сидельні срібні пряжки, 5 срібних напівсферичних бляшок, 142 напівсферичні та 85 фігурних бляшок, 14 наконечників від ременів, тощо. Не підлягає сумнівам, що всі вони були виготовлені в одній майстерні, чим й пояснюється їх стилістична схожість.

Більш як до 10 поясных наборів належить 49 лжепряжок, накладок, поясных наконечників. Їх особливістю є відсутність пряжок, що пояснюється бажанням живих знешкодити покійного, який не міг би скористатися португеями і нашкодити живим. Однак не виключено, що пряжки символізували спадковість влади і передавалися нащадкам. Окремі пояси були із пряжками. Найімовірніше, що вони були дарами і не належали до облаштунку небіжчика.

Маршак Б.І. і Львова З.О. всі речі перещепінського комплексу розчленували на 7 хронологічних груп. Найбільш ранні речі перших двох, вони вважають дарами Іраклія Органі і датують кінцем VI - початком VII ст. Третю групу, яку отримав Куврат від Іраклія, дослідники датують часом

не раніше 642-647 рр. Срібний келих на ніжці, золоте облицювання сагайдака, речі з «волонтами», 10 золотих келихів, Р-подібні португейні скоби для підвішування шабель, тощо, які зараховано до 4-7 груп датуються наступним часом. На це вказують вироби, які прикрашено пальметами з складно вигнутими пелюстками, що в Согді набувають поширення лише в VII ст. А в Перещепіно вироби з такими прикрасами є варварським наслідуванням согдійському орнаменту, що вказує на їх пізню хронологію, в межах VII ст. Ручки з кульок, які були на деяких посудинах з Перещепіно теж є согдійськими прототипами, які датуються переважно VIII ст.

На речах перещепінського комплексу простежується, як в другій третині VII ст. східні художні впливи стають вагомішими. Поступово візантійські елементи стають другорядними, натомість, починають домінувати східні особливості пов'язані з тюрксько-согдійською культурою. Дослідники простежили «як в ставці варварського князя починає складатися новий стиль, який опирався, з одного боку на традиції степів, а з іншого - на культурні досягнення Середньої Азії та Ірану» (Маршак Б.І., Скалон К.М.).

Підсумовуючи розгляд хронології перещепінського комплексу Львова З.О. та Маршак Б.І. пишуть, що «Дата пам'ятки за найпізнішими монетами (640-ві роки) уявляється надто ранньою, вже хоча б тому, що монети надходили до власника коштовностей не в останній період. Окрім того, Перещепіно молодше від Глодос. Допустимо й слідом за Амброзом А.К. датувати пам'ятку останньою чвертю VII ст. З середини VII ст. візантійські монети перестали надходити на Дніпро. Окрім того, за недавньою повною публікацією Кунбабоні і Боца датуються часом після 670 р. Дата Перещепіно ніяк не раніше дати цих комплексів».

Автори цитованих рядків вбачають три можливості утворення перещепінських коштовностей: 1). Куврат гине, а його скарби переходять у володіння до переможця тюркського або хозарського походження. Новий їх володар поповнює колекцію Куврата сасанідськими речами. Він помирає не пізніше 660 р. В могилу з ним кладуть коштовності, які було знайдено біля Малої Перещепіни. 2). Куврат отримує спадок Органи та нові візантійські підношення. В його ставці з'являються майстри тюрксько-согдійської художньої школи. Куврат, (який є Ковратом з інших джерел) помирає між 650-700 рр. Його хоронять за язичницьким обрядом разом з коштовностями. 3). В Перещепіно поховано спадкоємця Куврата, в могилу якого покладено сімейні коштовності.

Відчутно, що Львова З.О. і Маршак Б.І. надають перевагу першій, тюрксько-хозарській версії походження перещепінського поховання. Вони зазначають, «що в перещепінському комплексі тюркські впливи викликані перевагою хозар над спадкоємцями Куврата, при цьому до них перейшли його коштовності ...».

Ми ж схильні надати перевагу версії, згідно якої в Перещепіно було поховано самого хана Великої Болгарії - Куврата. В цьому питанні важливе

значення має час здійснення поховання - близько 670 р., (нагадаємо, що Куврат помер за часів правління імператора Константина II, який правив до 668 р

Коштовності з Келегейських хуторів

На них випадково натрапили в червні 1927 р. поблизу Келегейських хуторів Голопристанського району Херсонської області. В улоговині, розташованій між пісчаними кучугурами на шляху до пасовиська в ур. Великий луг, на витоптаній худобою ділянці, сильними вітрами було оголено заглиблення, заповнене дорогоцінностями. Перші грабінницькі розкопки здійснили там місцеві жителі. Лише згодом, в середині липня 1927 р., на місці цієї знахідки археологічні розкопки здійснила Фабріціус І.В. Вона пересіяла ситом порушений скарбошукачами пісок, в якому знайшла деякі дрібні речі та розчистила темне заповнення ями, про розміри якої в її публікації та наукових звітах не йдеться. За свідченням Фабріціус І.В., заповнення ями складалося з темного піску перемішаного з вугіллям.

Окрім знайдених там візантійських монет дослідниця виділяла інші «головні речі: хрест на обручку, персні, кінцівки ремінів, піхов, ручку кинджала, пряжки, великі штамповані бляхи, дрібні оздобы, велику сережку з «троною» - усе золоте з каміннями чудової ювелірної роботи, ше - наміста сердолікові та бурштинові, уламки великого 0,5 м. діаметру срібного блюда. Крім того маютья дрібненькі уламки: двох срібних штампованих золотом мисочок, двох скляних посудів, трьох глиняних; залізних кольчуг і стріл; шматків обробленого дерева, хутра, шкури. Все це в дрібних уламках, поламане, побите скарбошукачами».

Всі ці знахідки надійшли до Херсонського музею, а згодом, золоті коштовності до Держбанку, звідки вони потрапили до створеного в 1969 р. музею історичних коштовностей в м. Києві

Вперше Фарріціус І.В. в стислій публікації 1927 р. поінформувала спеціалістів про характер келегейських знахідок, які вона визнала як «скарб, без де яких би то ознак поховання». Невдовзі, у 1932 р. до комплексу з Келегейських хуторів звернувся Техтай А.К., який присвятив йому спеціальну статтю, яка, на жаль, не була опублікована. Їх рукописний текст зберігається в Науковому архіві інституту археології НАН України в м.Києві. В ній не лише охарактеризовано речі, але й зроблено їх етнокультурну інтерпретацію. Тахтай А.К. вважав келегейський комплекс не скарбом, а похованням знатного воїна - алана, яке він датував VI-VII ст.

Вугільний шар над могильною ямою він вважав слідами поминальних дій. В 1937 р. келегейські знахідки перевидав Феттїх Н. Остання спеціальна робота, яку було присвячено Келегейському комплексу, з'явилася в 1991 р. Айбабін А.І. в невеликій за об'ємом статті проінтерпретував основні речі, пов'язуючи їх із похованням хозарського вождя. Однак, в цій роботі присутні неточності та довільна інтерпретація деяких речей. Зокрема, до келегейської колекції помилково долучено й «кругле гніздо із вставками жовтого скла», якого не було в її складі. Знахідки із Келегейських хуторів

загалом відомі спеціалістам. На них охоче посилаються, інколи відтворюючи їх зображення в працях, присвячених публікаціям комплексів з типологічно близькими речами.

Однак існуючі публікації неможливо створити вичерпну уяву про келегейський комплекс. Це дещо знецінює його як археологічне джерело. Складений каталог Фабріціус І.В., який доданий до рукописної статті Тахтає А.К., містить схематичні описи 80 предметів, виготовлених із золота, срібла, заліза, скла, глини та шкіри. За функціональним призначенням ці речі не були однорідними. До найдорожчих, золотих виробів належать ті, що були оздобами спорядження шляхетної особи та його коня.

До таких, перш за все, належать золоті деталі портупейного набору, від якого зберігся поясний наконечник та дві псевдопряжки. Наконечник штамповано-паяний, порожнистий довжиною 3,5 см. Один його кінець заокруглений. Вустя, куди вставлявся ремінь, відкрите. Біля нього на площині виробу є наскрізний отвір із золотою заклепкою, за допомогою якої наконечник кріпився до ремінної основи. За периметром лицьової сторони виріб окантовано рубчастим пружком. Його поле прикрашено широкою рельєфною смугою, переплетеною у вигляді вісімки. Близький за технологією виготовлення та орнаментациєю золотий наконечник пояса знайдено в могилі аварського хана останньої чверті VII ст. із Кунбабоні в Угорщині.

Дві ідентичні ливарської роботи золоті псевдопряжки мали довжину по 6,25 см. Вони склалися із V-подібної суцільної рамки, шарнірно з'єднаної з видовженим щитком із заокругленим одним кінцем, обрамленим крупними псевдозернинами. Центр поля щитка оздоблено рубчастим дротом. На дужці та рамі є по дві вставки кольорового скла, закріпленого в рельєфних гніздах. Аналогічні псевдопряжки були типовими для поховань знатних кочовиків останньої чверті VIII ст. Зокрема, одинадцять таких золотих пряжок збереглося серед коштовностей з Малої Перещепіни в Середній Наддніпрянщині. Особливо часто вони трапляються на території Угорщини в похованнях аварської знаті. Там їх знайдено в Мадьярорсаг Тепе, Пап-Урдомб Бадьог, Пакапусті, Кечкеметі, Боца, Тепе, Сегеді та в Кунбабоні.

Такі пояси, окрім того, що вони були відзнакою вельможної особи, слугували ще й для кріплення до них холодної зброї - шаблі та кинджала. В інвентарному описі, який додано до статті Тахтає А.К., згадується фрагмент залізного леза довжиною 2,9 см., шириною 1,3 см. Можливо, що це уламок леза кинджала. Не виключено, що другим фрагментом цього ж леза був уламок довжиною 4,3 см., і шириною 1,3 см., на якому збереглися відбитки тканини. Наконечником піхов чи наверхшям руків'я кинджала могла бути порожниста, чотирикутних в перетині обрисів золота, ледь вигнута порожниста обійма довжиною 4,55 см. та товщиною 1,2 см. із наглухо запаєною навскіс зрізаною звуженою стороною. Біля основи лицьової розширеної сторони виробу є три круглі штамповані заглиблення

для скляних вставок, що не збереглися. Вісім аналогічних золотих порожнистих обойм було знайдено в Вознесенці в Дніпровському Надпоріжжі.

Наконечник від піхов шаблі завдовжки 5,8 см. з однієї сторони мав отвір, а з протилежної був закритий припаяною золотою декоративною платівкою. На його лицьовій стороні, оздобленій трикутниками та ромбами із зерні, збереглося три напаяні гнізда для вставок втраченого декоративно обробленого каміння чи скла. Схожий за технологією наконечник був серед речей комплексу із Глодос. Такий же наконечник, але з гладкою, неорнаментованою поверхнею походить із Малої Перещепіни.

Оправою вустя піхов слугував втрачений фрагмент золотої обойми з овальним отвором, край якого було окантовано жолобчастим обідком.

До предметів озброєння належали знайдені в Келегеях чотири фрагменти залізних масивних черешкових стріл. Дві з них - листоподібної форми, а дві - трилопатеві з отворами в кожній із лопатей

В могильній ямі були кутні кінські зуби, на яких збереглися окиси бронзи, мабуть від деталі вуздечки. Здогадно, до лаштунків вузди Фабріціус І.В. відносила й уламок залізного циліндричного стержня. В ямі було знайдено шматок ремня, на якому збереглися відбитки бронзової накладки (чи основи золотої накладки?) у формі підкови. В центрі були отвори, крізь які пропускалися шпеники від накладки, за допомогою яких вона кріпилася до ремня.

До наших днів збереглися деякі золоті оздоби, що прикрашали вуздечку, серед них п'ять штампованих з тонкої золотої бляхи випуклих платівок. Дві з них круглі діаметром 3,4 та 3,6 см. Їх поверхня густо вкрита спіралеподібними фігурами. Три інші оздоби овальні із майже примими рельєфними основами. Їх висота - 3,6-3,8 см. Напівсферичні поверхні кожної із них вкрито двома трипелюстковими рельєфними пальметами зі спіралями на кінцях.

Увігнуті порожнини всіх цих прикрас, мабуть, були заповнені затверділою пастою, в якій могли кріпитися мідні штифтики, за допомогою яких оздоби кріпилися до ремінної основи.

Пальметоподібний орнамент був запозичений ювелірами Північного Причорномор'я від согдійських майстрів. На наших територіях предмети з такими прикрасами датуються переважно другою половиною VII ст. Це чисельні вироби із Малої Перещепіни, Нових Сенжар, Ясинова, Чуфут - Кале, Скалистого. На пам'ятках кінця VII- початку VIII ст. із Вознесенки в Дніпровському Надпоріжжі та Хуламська на Північному Кавказі. Відомі вони в багатих аварських похованнях із Фенека, Чока, Іванча, Сегвара, Кечкемета в Угорщині.

До оздоб кінської вуздечки могли належати три золоті штамповані напівсфери діаметром близько 1,5 см. кожна. До вершини однієї із них припаяно вушко у вигляді дротяної петельки. То деталі бубенців, аналогічних бубенцям з Вознесенки діаметром 1,1 см., які виготовлялися із двох спаяних між собою напівсфер з вушком. В середині у них були срібні

кульки, які гойдаючись видавали мелодійні звуки. Такі золоті кулькоподібні оздоби були й серед речей з Малої Перещепіни. Окремі з них за допомогою петельки із золотої дротини були припаяні до золотих візантійських солідів, які заклепкою кріпилися до ремінної основи вуздечки. Такі гудзики-дзвіночки знайдено також в могилі тюркського вождя VIII - першої половини IX ст., розкопаному на Балаклійському городищі в Криму в похованні ранньоболгарської доби (друга половина VII - перша половина VIII ст.) на Бруснянському могильнику в Поволжі та в інших місцях.

До келегейського комплексу входило дві маленькі золоті пряжки. Перша дротяна овальної форми з більшим діаметром 1,65 см. Такі пряжечки в євразійських степах були поширеними від IV до IX ст. Друга пряжечка ліроподібна ливарської роботи завдовжки 2 см. Рамка з «втягнутими губами», щиток звужений із загостренням на кінці. Такої форми пряжки знайдено у Вознесенці в Надпоріжжі, при розкопках могильника Рухта на Північному Кавказі, на могильнику Озора, в похованні із Кунбабоні в Угорщині. На аварських могильниках Угорщини вони зустрічаються разом з монетами Костянтина IV (668-685 рр.).

Такі пряжки вважаються застібками до взуття чи портупейних ремнів. Однак, більш ймовірно, що вони були застібками кінської вуздечки. За допомогою таких пряжок нижня частина вуздечки могла фіксуватися на щелепах коня. Такої конструкції вуздечки з ліроподібними пряжками знайдено в одній із катакомб Дмитрівського могильника салтівсько-маяцької культури в Подонні та в багатьох похованнях вершників X-XI ст. із Керпато-Дунайських земель.

До лаштунку бойового коня належить уламок платівки залізного стремена з поздовжнім пружком. В ті часи залізні стремена набули поширення у кочовиків євразійських степів.

Деталлями кінського спорядження Фабріціус I.B. вважала ще дві пряжки. Перша була бронзовою ливарської роботи. То була дужка трапецієподібних обрисів розмірами 3,1x2,2 см. Її край з лицьової сторони фасетований. До круглої основи рамки цієї пряжки було приєднано плескатий язичок із загнутим кінцем, який лягав у виїмку на протилежному боці. Такі прості трапецієподібні пряжки в останній чверті VII ст. - першій половині VIII ст. відомі на широких просторах від Приуралля до Середнього Подунав'я. На Уралі вони відомі за матеріалами розкопок Манякського могильника, на Північному Кавказі - в комплексах із Цебельди, в Криму їх знайдено в Скалистому, а в Угорщині - на аварському могильнику Алаттянь та в багатьох інших місцях.

Друга пряжка була срібна, довжиною 2,6 см. Її дужку та щиток було вилито разом. Дужка мала трапецієподібні обриси з фасетованим краєм. Видовжений щиток із округленим краєм, оздоблений гострим виступом. Аналогічні пряжки набули поширення в середині VII ст. - на початку VIII ст. на територіях від Північного Кавказу до Північного Причорномор'я. Така застібка була серед речей Вознесенського комплексу. Схожі пряжки

виявлено також при розкопках могильника Мокра Балка та Клинь-Яр поблизу м.Кисловодська на Північному Кавказі, Нова Пилипівка та Виноградне в Приазов'ї, в Керчі, Лучистому, Скалистому, Богачівці на території Кримського півострова.

Дійсно, одна з цих пряжок могла застосовуватися для фіксації підпружного ремня сідла. Але такі застібки добре відомі в могилах без коня, вони були портупейними пряжками. На користь того, що хоча б одна з келегейських пряжок (срібна) є деталлю ремня, свідчить присутність серед комплексу цих речей портупейних срібних оздоб. Це Т-подібна псевдопряжка та серцеподібна ремінна накладка, які разом із срібною пряжкою могли входити до комплекту оздоб однієї портупейі Ливарської роботи серцеподібна накладка розмірами 1,8x1,4 см. мала фасетований край та два наскрізні отвори. Схожі за формою накладки в третій чверті I тисячоліття н.е. відомі за розкопками Ново-Биккінського кургану в Південному Приураллі, в Криму та інших місцях.

Від Т-подібної псевдопряжки зберігся уламок довжиною 1,6 см. (щиток у неї відломаний). Перекладина довжиною 2,4 см. має напівкруглі потовщення на кінцях. До середньої частини прилягає шийка, яка з'єднувала її з геральдичним щитком. Вважається, що такі псевдопряжки кріпилися до портупейного ремня на довгих, звисаючих ремінцях і слугували застілками. Такі вироби різняться за формою і оздобленням щитка, який на келегейській псевдопряжці не зберігся. Однак, усі вони набули поширення в другій половині VI-VII ст. на широких просторах від Зауралля, Поволжя та Закавказзя на сході до Подунав'я на заході. В Подніпров'ї вони входили до складу лісостепових скарбів VII ст. із Хацьок, Трубчевська, Гапоново.

Таким чином, до складу келегейського комплексу входили не лише власні золоті портупейні оздоби небіжчика, але й скромніші, виготовлені із срібла. Другий портупейний ремінь, можливо, відносився не до основних оздоб вождя. Його покладено у могилу як похоронний дар від сподвижників.

Окрім утилітарного призначення, символом влади, мабуть, був нагай, руків'я якого оздоблено дорогоцінними деталями. До них належить золотий набалдашник, яким завершувалося руків'я. То порожнистий округлий виріб діаметром 1,3 см. з рифленим циліндриком. Схоже бронзове навершя, орнаментоване штампованими заокругленнями було у вознесенському комплексі. До оправи нагая, вважав Тахтаї А.К., належав й втрачений золотий обручик із Келегей. Його деталлю, найімовірніше, була й залізна обойма з отвором для насаджування на дерев'яне руків'я та «скріпою» з протилежного боку, до якої міг кріпитися ремінний нагай.

Окрім лаштунків воїна та бойового коня із Келегей походить набір золотих, інколи оздоблених напівдорогоцінним камінням прикрас, які могли бути аксесуарами чоловічого чи жіночого костюма, речі християнського культу тощо.

До оздоб голови належить скронева порожниста підвіска та дротяна сережка. У підвіски довжиною 7,6 см. центральна частина виготовлена із кульок у формі перевернутої пірамідки, до вершини якої припаяно кілька більших за розмірами порожнистих кульок. Основу пірамідки складає трикутна платівка з кульками на кутах. До її центра прилаштовано гофровану трубочку, з'єднану із дротяною дужкою, кінці якої розімкнені. Дві такі підвіски походять з Глодос і могильника Чмі на Північному Кавказі. Аналогії їм відомі серед матеріалів аварських могильників в Угорщині. Зокрема, в Сентендре їх знайдено разом із монетами Юстина II (565-578 pp.) та Мавріяка (582-602 pp.).

Дротяна сережка асиметрично - овальна розмірами 2,2x1,7 см. з розімкнутими кінцями. Внизу у неї є дископодібне потовщення до якого зовні приєднано дротину із дзвіночкоподібною пронізкою на кінці. З внутрішнього боку протилежної сторони основи, перпендикулярно до неї було припаяно ще одну коротку дротину. Така ж дротина була й зверху із зовнішньої сторони кільця. Дві такі золоті серги були в складі Новосенжарського скарбу другої половини VII ст., знайденого на Полтавщині. Ще дві виявлено в одному склепі із Скалестинського могильника, та одну - у впускній могилі другої половини VII ст. біля с. Крилівки в Криму. Точна аналогія золотій сережці із Келегей була в курганному похованні ранніх болгар другої половини VII ст. - першої половини VIII ст. на Бруснянському могильнику в Середньому Поволжі. Ще чотири бронзові такі оздоби були в інших похованнях на цьому могильнику. На довшому виступі однієї з серг із Бруснянки було нанизано п'ять скляних намистин. Намистинами оздоблена й серга з Крилівки. Очевидно, традиція прикрашати відростки серги келегейського типу намистинами набула поширення настільки, що в наступний салтівський час з'являються схожі прикраси із суцільно вилитими імітаціями намистин на відростках. Натомість, до двох аналогічних сережок, що зберігаються в фондах музею історичних коштовностей України в м. Києві, було приєднано ажурні золоті трикутних обрисів підвіски. Така ажурна трикутна підвіска є й серед речей Новосенжарського скарбу, де присутні дві серги, аналогічні келегейським.

Нагрудною прикрасою слугував кулон еліпсоподібної форми розмірами 1,1x1,8 см. В золоте гніздо було уставлено восьмигранний сердолік буро-червоного кольору, покритий місцями білою емаллю. Його окантовано рубчатою дротиною. Із зворотнього боку поверхня прикраси плеската. До неї було припаяно золоте вушко із спарених рубчастих дротин. Вставкою був плесканий із скошеним овалом круглий аметист діаметром 1,7 см. і висотою 0,6 см. В золоте гніздо розмірами 1,8x2,0 см., окантоване кульками, вставлено плоский чотирикутний сердолік світло-рожевого кольору з фасетованими краями. З протилежного боку в гнізді пророблено два отвори, в які, можливо, вставлялися шпеники, за допомогою яких прикраса кріпилася до основи. Дослідники схильні вважати, що витоки металевих оздоб із вставками каміння, окантованого

рубчастим дротом та зерню, беруть початки в традиціях пізнєримського та ранньовізантійського ремесла. Разом з тим помічено, що вони стилістично близькі до художніх металевих виробів ранньосередньовічного Ірану. В середині та третій чверті I тисячоліття н.е. вони набули поширення серед представників соціальної верхівки кочовиків. Кулони із вставками напівдорогоцінного каміння виявлено в похованні IV-VI ст. із Цибиліума в Абхазії, в могилі кочовика VII ст. із Наташино в Криму, в Дмитрівському могильнику салтівської культури в Подонні, Мадарі на території Болгарії, Кунаготі в Угорщині в аварських могилах з монетами Юстиніана I (527-565 рр.). Чотирикутні золоті оздоби із вставками плескатого напівдорогоцінного каміння знайдено на пізнєсарматському могильнику III-IV ст. із с.Журавка та похованні IV ст. на могильнику Азов - Аеропорт I в Подонні. Із Малої Перещепіни схожа прикраса на звороті мала дві припаяні петельки, за допомогою яких вона кріпилася до основи із тканини чи шкіри. Натомість, в комплексі із Глодос вона була з вушком, яким прикраса кріпилася до центрального рогу великої золотої лунниці. До цього можна додати, що така деталь була на шоломі IV-V ст. з с.Кишпек на Північному Кавказі, на золотій обгортці піхов шаблі із Глодос та на наручних браслетах з Малої Перещепіни. Тобто, такі декоративні деталі застосовували для оздоблення найрізноманітніших виробів з золота, шкіри та тканини. Вони могли бути й самостійними прикрасами - підвісками.

Чотири келегейські золоті персні представлені двома, схожими між собою типами виробів. Перша пара розмірами 2,0x2,4 см. та 1,7x1,8 см. була із високим розширеним та випуклим кастом та овальним заглибленням для вставки обробленого каміння. Один з них мав гладеньку неорнаментовану поверхню. Камінь в гнізді не зберігся. Каст другого персня прикрашено гравійованим орнаментом у вигляді прямих та хвилястих ліній, штришків. В гнізді є кобошон темно-фіолетового кольору. Схожі персні входили до складу глодоського комплексу

Друга пара перснів складалася з кільця та припаяного до нього плескатого круглого щитка. У першого з них кільце розмірами 2,2x2,3 см. виготовлено з круглого дроту. До нього припаяно круглий неорнаментований щиток діаметром 1,1 см. У другого персня розширені прилягаючі до шита сторони кільця розмірами 2,1x1,15 см., вкриті гравійованим орнаментом з косих насічок, розділених поздовжніми канелюрами. На плоскому щитку діаметром 1,35 см. нанесено концентричні канелюри з прямих зовнішніх та хвилястої внутрішньої ліній. В центрі поля вигравійовано хрест. Три схожі за конструкцією, персні, але з монограмами на щитку, походять з Малої Перещепіни.

Чільне місце серед келегейських знахідок належить золотому хресту, одягненому на золотий обруч. Фігурний, багато орнаментований порожнистий хрест було спаяно з окремих деталей. Його довжина 5,1 см. Кінці завершуються круглими розетками. Чотирипелюсткова фігура з отвором, в якому була втрачена вставка з каменю чи скла, розміщена в його центрі. Середню та розміщені на кінцях розетки з'єднано

перетинками, кожна з яких складалася з трьох «стебел», кінці яких завершуються кульковими потовщеннями. Такі хрести виготовлялися у Візантії в VI- VII ст. Два такі хрести знайдено в похованнях з монетами Іраклія (629/30-641 рр.) з острова Лесбос у Середземномор'ї. Один походить з Мерсіни (стародавній Зефіріон) у Туреччині. Цілий та уламок схожих хрестів виявлено в багатих похованнях з Озора-Тотіпуста в Угорщині разом з монетами Костянтина IV (668-685 рр.). Бронзовий з позолотою хрест був в одному з поховань на могильнику Ескі-Кермен у Криму. Він супроводжувався розрубаним навпіл солідом Іраклія (610-541 рр.), орлиноголовою пряжкою, пальчатими фібулами дніпровського типу та іншим. Такий же натільний хрест походить з Керчі у Криму.

Хрест з Келегей, підвішаний за вушко до скрученої шийної гривні діаметром 11,4 см., виготовленої з чотирикутної в перетині золотої дротини. Її кінці мають застібку у вигляді круглої петельки та грибоподібного гачка. Ці прикраси були характерними для візантійського ювелірного мистецтва, витoki яких сягають художніх традицій пізньоримської доби. Аналогічні шийні гривні знайдено в пізньосарматських та гунських похованнях з с.Щербаківки в Поволжі, станиці Воронежської на Кубані, біля с.Недвігівка (поблизу Танаїса) в Приазов'ї, Тірітаки в Криму, с.Носаки, в Нижньому Придніпров'ї. Виті золоті гривні знайдено у кургані третьої чверті I тисячоліття н.е. з Уч-Теле в Азербайджані та інших місцях.

До втрачених нагрудних оздоб відноситься намисто, від якого до рук Фабріціус І.В. втрапило шість намистин, п'ять з яких є на таблицях Тахтає А.К. Три з них були карнеоловими, кулястої форми розмірами 0,5-0,9 см. Дві було виготовлено з бурштину. Перша пряслоподібної форми розмірами 1,8-1,9 см. з великим отвором діаметром 0,6-0,8 см. Друга видовжена, гранчаста, розмірами 1,3х1,5х1,9 см.

На сьогодні в келегейській колекції є 8 золотих візантійських монет, більшість з яких було переобладнано у підвіски, шляхом припаювання до них вушок (5 шт.), чи пророблення отвору (1 шт.). Дві монети без слідів повторного використання. Анохін В.А. визначив одну з цих монет, як легкий солід Юстиніана I (527-565 рр.), другу - як легкий солід Іраклія, карбування між 610-613 рр.(?), третю - як солід Констанса II (Костянтина III), згодом карбованого між 641-646 рр.(?), а ще чотири - як соліди Іраклія з Іраклієм Костянтином і Іраклієм карбування після 629/630 рр.

Тобто, в Келегеях, як і в комплексах з візантійськими монетами з Малої Перешепіни, Нових Сенжар та Макухівки присутні лише соліди VI - першої половини VII ст.

Невеликих розмірів речі з Келегей могли лежати в дерев'яній скринці. Від неї до рук Фабріціус І.В. потрапило два шматки перетлілої, сіруватого кольору деревини. Оздабами цієї скриньки могли бути втрачені дві срібні та дві золоті заклепки з акуратним кружальцем на одному кінці. Тахтає А.К. не виключав, що оздобою цієї скриньки була чотирикутна срібна платівка розмірами 4,8х2,6 см., з рештками заклепок - штифтиків по двох

кутах Присутність в Келегеях дерев'яної шкатулки, облицьованої дорожочинними деталями дуже ймовірна. Вони були в Малій Перещепіні та Глудосах.

В складі келегейського комплексу є дві обойми - трапецієподібної та чотирикутної форми довжиною 1,3 см. і 1,35 см. Виготовлено їх з вигнутої навпіл золотої бляхи. Поверхня першої по боках та центру прикрашена штампованими опуклинами, а другої - неорнаментована. В створах на кінцях пророблено наскрізні отвори в які уставлено золоті заклепки. Є думка, що такі оздобы застосовувалися для застібання ременів від портупей чи взуття. Однак не виключено, що вони прикрашали край дерев'яної чаші для пиття, окантовуючи її край. Схожі деталі дерев'яних чаш було знайдено, зокрема, у багатому похованні аварського хана з Кунбабоні в Угорщині та пізньоримському похованні з Журовки у Подонні.

До складу келегейського комплексу входили речі, які до наших днів не збереглися, але вони описані в каталозі, який є при статті Тахтая А.К. Перш за все це кілька десятків уламків від срібного посуду. Більшість з них походить від великого блюда діаметром близько 50 см. 35 дрібних уламків, вважав Тахтай А.К., були рештками двох (?) тонкостінних срібних мисочок чи чашок зі штампованим рельєфним орнаментом та тонкою накладкою золотої стрічки на боці. На одному з уламків Тахтай А.К. угледів задню частину лев'ячої (?) постаті. На інших фрагментах були круглі випуклини, навкісні смужки та рисочки, нанесені пунктиром та деталі рослинного орнаменту. За фотографіями Маршак Б.І. деякі з цих уламків визначив як такі, що походять від сасанідського блюда та глека.

В уламках дійшов до Фабріціус І.В. скляний посуд з Келегей. Серед них ейнохоєподібна посудина грубого скла з ручкою зробленою з потовщених по краях скляних смуг. Її поверхня від вінець до дна вкрита грануваннями. Як близькі аналогії їй Тахтай А.К. наводить келих з Балти в Північній Осетії та уламок скляного посуду з Раденська. Друга, схожа на попередню, але її виготовлено з грубішого скла з ясно синім відливом. Поверхню посудини прикрашено «гранованими вдавленнями» лише у верхній частині. Наступний скляний виріб Фабріціус І.В. характеризувала як карафку «найтоншого скла з круглим отвором розгорнутого вінця, утовщеного по краю. Денце трохи відігнуте, закруглене на згибі». Можливо, що це уламок келиха на тонкій ніжці, схожого на келих з Малої Перещепіні. Не виключено, що від таких же посудин походять «уламки трьох вузькогорлих бокастих посудинок з тонкого ясно-зеленого скла. Фрагмент циліндрової чи циліндрогорлої (?) посудинки найтоншого скла з середовим обідцем - валиком».

На зберігання до Херсонського музею надійшли досить значні уламки глиняного посуду. Найперше то верхня частина тонкостінної амфори світлоцегляного кольору, орнаментованої на плечиках пасочком горизонтальних врізних смуг. Про форму цієї амфори в рукописі Тахтая А.К. не йдеться. З наведеної характеристики глиняного тіста та домішок у ньому, орнаментатції можна дійти висновку, що знайдений у Келегеях

уламок був частиною великої дворучної амфори з майже вертикальним горлом, короткими відігнутими вінцями, кулястим чи яйцеподібним тулубом з заокругленою нижньою частиною. Такі амфори з неглибоким канелюрами на плечиках та тулубі датуються другою половиною VI - VII ст. В каталозі, складеному Фабріціус I.V., йдеться ще й про «уламки трьох глиняних посудин Північнокавказського типу». Два з них належали до сіроглиняних великих товстостінних глеків з високим горлом і плескатими ручками. Один було прикрашено біля основи горла парою лощених горизонтальних жолобків, а тулуб - вертикальними лощеними лініями аж до самого дна. Другий глек біля основи горла було оздоблено широким пасмом горизонтальних жолобків. Нижче розташовувалися вертикальні **пружки**, обабіч яких було нанесено густі драбиноподібні заглиблені смуги. Плечі посудини вкрито сітчастим лощеним орнаментом. Не може викликати сумнівів, що описані фрагменти були частинами глеків канцерського типу, точні відповідності яким опублікувала Сміленко А.Т. На балці Канцерці в Дніпровському Надпоріжжі та біля с.Мачухи на Полтавщині відомі гончарні осередки VII ст., що спеціалізувалися на виготовленні великих глеків для води. Важче впзнати уламок «жовтоглиняного тонкостінного горщати, чи глека», поверхня якого була місцями матова, а місцями лощена. Його плечико було оздоблено «пиптиками», а тулуб - вертикальними лощеними лініями. Зовнішня поверхня додатково була вкрита «густо темним красилом» сизуватого та чорного відтінку. Перший, за спостереженнями Тахтая А.К. було нанесено до, а другий - після обпалу посудини.

З наведеного вище огляду матеріалів з Келегей впливає, що за речовим складом цей археологічний комплекс є супроводжуваним інвентарем поховання знатного кочовика з конем. Щоправда, кістяк людини з розграбованого місцезнаходження до рук спеціалістів не потрапив. Проте в каталозі описано «дрібні шматочки хутряних виробів з різномасною вовною, рудою, темно-гнідою, темно-сірою». На одному з цих шматків збереглися сліди порошкової золотої фарби. Вони могли бути залишками хутряного одягу небіжчика. На ньому, мабуть, була залізна кольчуга з округлих кілець. Її шматок розмірами 7,7x7,4x4,1 см. занотований в каталозі під № 222.

На користь того, що небіжчика було поховано в домовині, свідчить «дерев'яний брускуватий фрагмент» з залишками залізної оправы із залізними штифтиками, за допомогою яких оправа кріпилася до дерев'яної основи. Чотирикутну срібну платівку, яку Тахтай А.К. вважав оздобою шкатулки, Айбабін А.І. інтерпретує як облицювальну деталь дерев'яних поховальних нош, аналогічних ношам з Кунбабоні. Схожі золоті платівки з Малої Перещепіни Вернер І. та Львова З.О. вважають облицюванням саркофага чи домовини.

Є підстави вважати, що в Келегейх було поховано знатного вождя, тісно пов'язаного з Візантією. Це засвідчують присутні там золотий нагрудний хрест та перстень з викарбуваним на ньому хрестом. Золотий

хрест на обручі, за існуючими джерелами, був пов'язаний з певним придворним титулом і слугував почесною відзнакою його власника. За певні заслуги ним візантійський двір міг нагородити союзника - варварського вождя, який прийняв християнство. Такі випадки не були поодинокими. Відомо, що християнські проповідники на початку VI ст. проникли в середовище кочовиків, здійснюючи хрещення представників варварської знаті. Згідно Феофану, в 528 р. було охрещено гунського царя Горда У Никифора під 619 р. йдеться, що «государ племені гунів прибув разом із своїми архонтами і дорифорами у Візантію, просячи імператора відкрити йому таїнство християн. Той охоче прийняв його, і архонти ромеїв усиновили в божественній купелі гунських архонтів, а їх дружин - жінок перших. Посвячених в божественні таїнства ушанували імператорськими дарами і званнями; ватажка ж їх імператор удостоїв сана патрікія і прихильно відпустив в країну гунів». Іоан Нікіусський, який склав свою хроніку в VII ст., говорить, що «Куврат князь гунів і племінник Органи в юності був охрещений». В 682 р. став християнином підвладний хозарам гунський князь Алп-Літвер. Зрозуміло, що християнізація Візантією варварів була не стільки релігійною, скільки політичною акцією. Підкупом вождів войовничих кочовиків багатими дарами і надання їм високих придворних титулів, засиланням в їх середовище місіонерів - священиків, Константинопіль прагнув перш за все розширити сферу свого політичного впливу, залучаючи на свій бік небезпечних сусідів. І це дійсно так. Не за християнським, а за язичницьким обрядом поховано вождів з Келегей і Малої Перещепіни. Їх супроводжували дуже дорогі коштовності та облаштунки, що було типовим не для християнської, а для язичницької обрядовості.

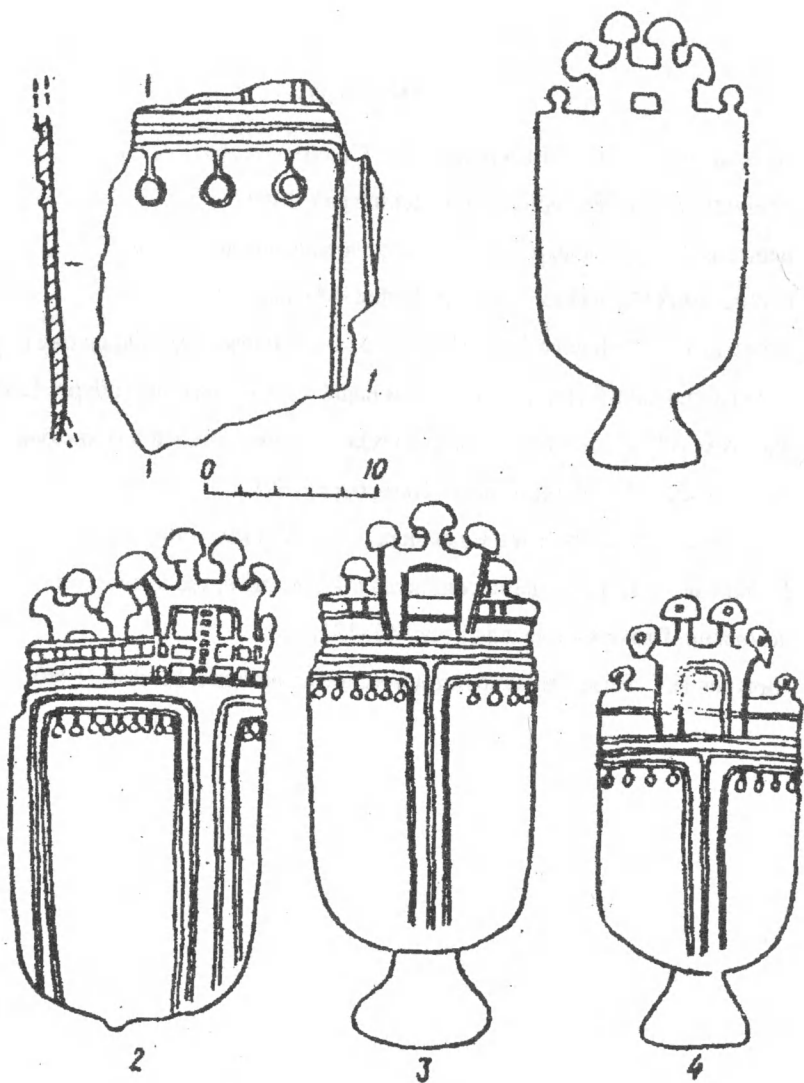
На матеріалах комплексів перещепінсько-келегейського типів фіксується цікаве явище: близько середини VII ст. в Подніпров'я припиняється надходження візантійських монет аж до середини VIII ст. Це не було специфічним виключно для степів Приазов'я та Причорномор'я. Приблизно в ті часи перестають вони надходити до авар Середнього Подунав'я, що пояснюється як внутрішніми політичними проблемами Візантії так і появою Дунайської Болгарії в 680 р., яка відділила авар від Візантії. Перше Болгарське царство стало на перешкоді стосунків імперії не лише з аварами, але й з варварами Степового Подніпров'я. Однак припинення надходження візантійських монет, не було типовим для усієї варварської ойкумени. В басейні Дону, переважно у його степовій частині та в Пониuzzi Волги, де компактно, іноді у вигляді могильників групуються кургани з похованнями оточеними квадратними рівчакми, присутні монети другої половини VII - середини VIII ст. То золоті соліди карбування починаючи від часів правління Констанса II разом з Костянтином IV (651-654, 661-663 pp.) аж до часів Костянтина V (741-751 pp.). За інвентарем, підкурганні поховання з рівчакми добре відрізняються від класичних салтівсько-маяцьких пам'яток, де візантійські монети відсутні. Присутність у населення території між Волгою і Доном візантійських монет Семенов А.І.

пояснює не наслідками торгівлі, а політичною переорієнтацією Візантії, яка налагодила з племенами понизь Волги та Дону військово-політичні зв'язки. То була людність, що посіла першість в Хозарському каганаті у часи його становлення та початків існування.

Ці реалії засвідчують зміну політичної ситуації у Східноєвропейських степах. Десь у другій половині VII ст. на зміну болгарській, приходить хозарська гегемонія. Келегейський комплекс, як і інші близькі за матеріалами місцезнаходження з Малої Перещепіни, Нових Сенжар, Макухівки були залишені людністю Великої Болгарії, крах якої настав під ударами хозар. Це могло статися на відтинку часу між розпадом Великої Болгарії по смерті Куврата, яка настала за часів правління імператора Костянтина II (помер 668 р.) та появою орд Аспаруха на Балканах (679/680 рр.). Тобто келегейське поховання, як і поховання з близьким супроводжуючим інвентарем з Малої Перещепіни та Кунбабони датуються часом близьким до 670 року.

Література

- Аммиан Марцелин. Римская история.-Санкт-Петербург, 1996
- Артамонов М.И. История хазар.-Ленинград, 1962
- Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья.-Киев, 1990
- Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов.-Москва, 1951
- Залеская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Соколова И.В., Фонякова Н.А. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад.-Санкт-Петербург, 1997
- Засецкая И.П. Культура кочевников Южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV - V вв).-Санкт - Петербург, 1994
- Иордан. О происхождении и деяниях гетов.-Москва, 1960
- Макаренко Н.Е. Перещепинский клад // Известия археологической комиссии. Прибавление к выпуску 46.-1912
- Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения.-Москва, 1980

Рис.1. Уламок «гунського» казана з Неаполя Скіфського та його реконструкція (1). Аналоги до нього з Тьортеля в Угорщині (2), Десси в Румунії (3) та Шестачів в Молдові (4)

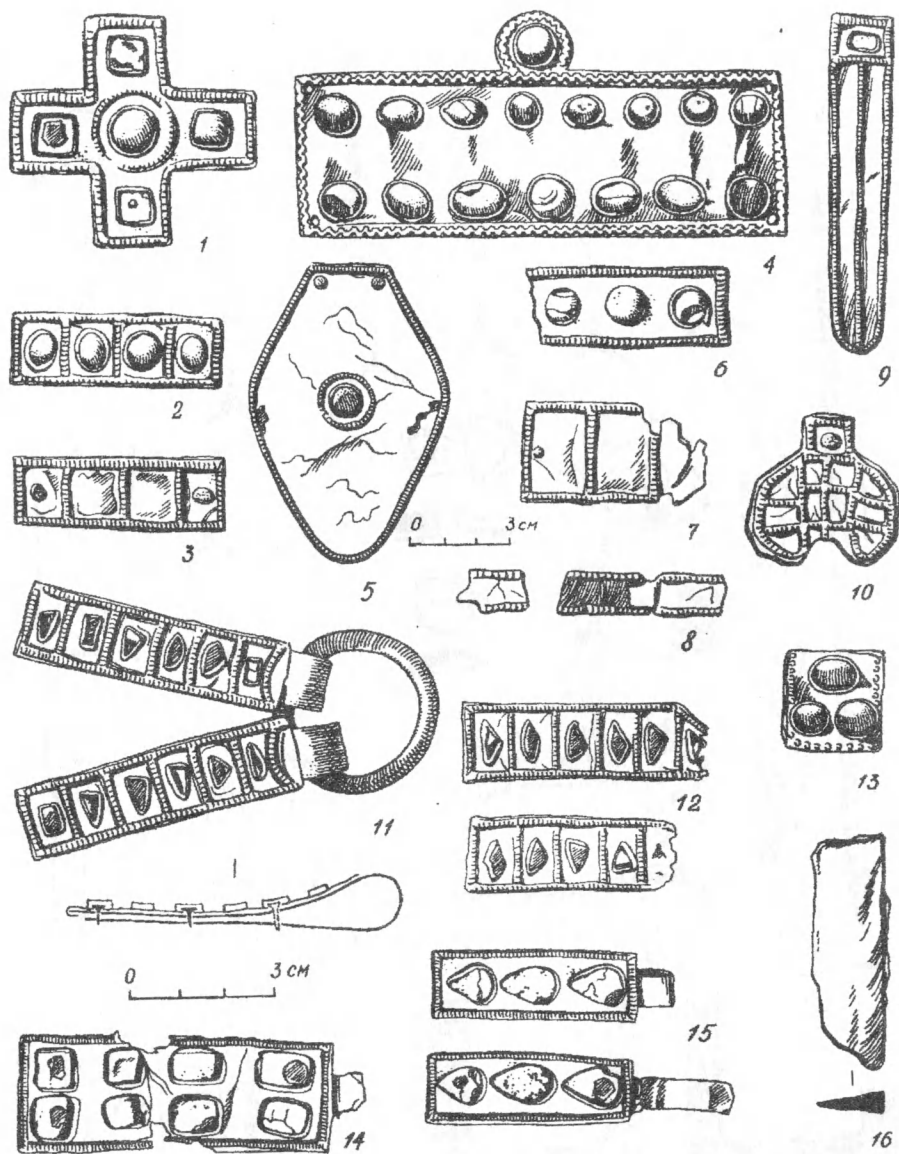

Рис. 2. Речі гунського часу з Новоґригорівки

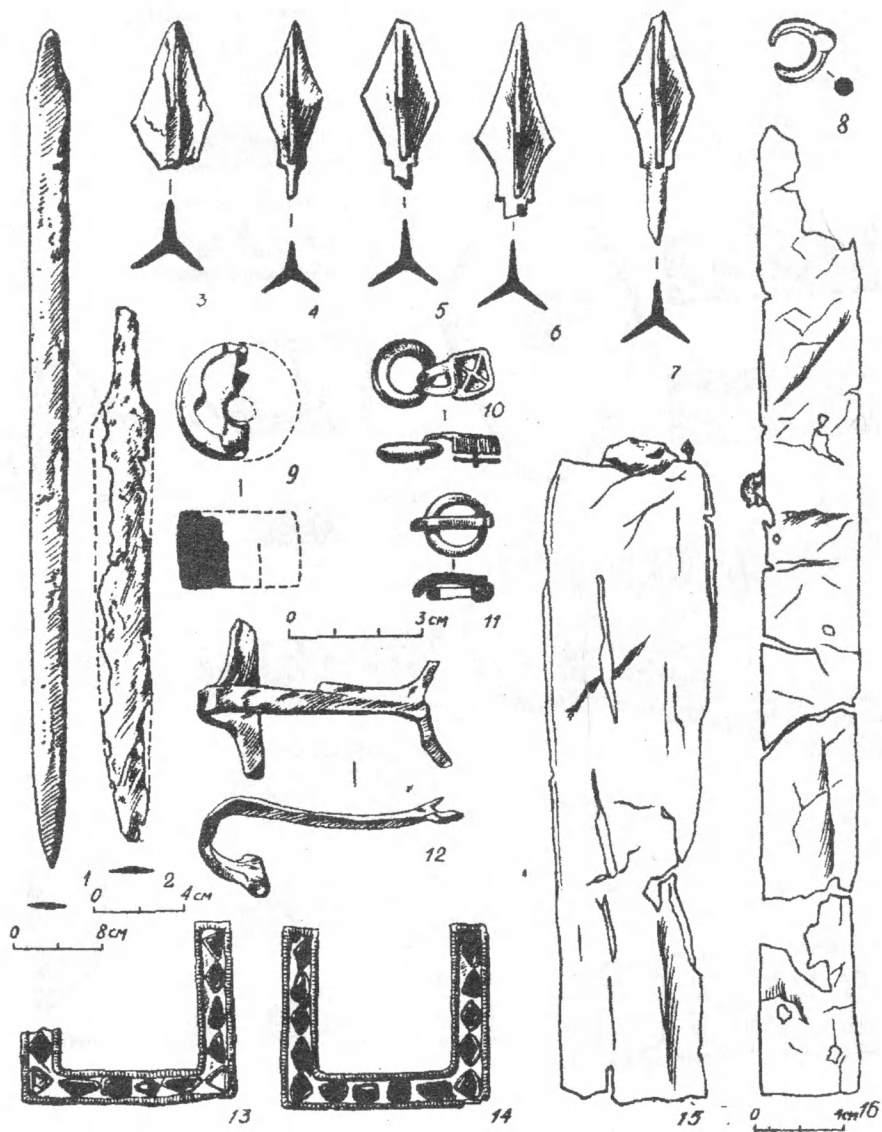

Рис. 3. Речі гунського часу з Новогригорівки

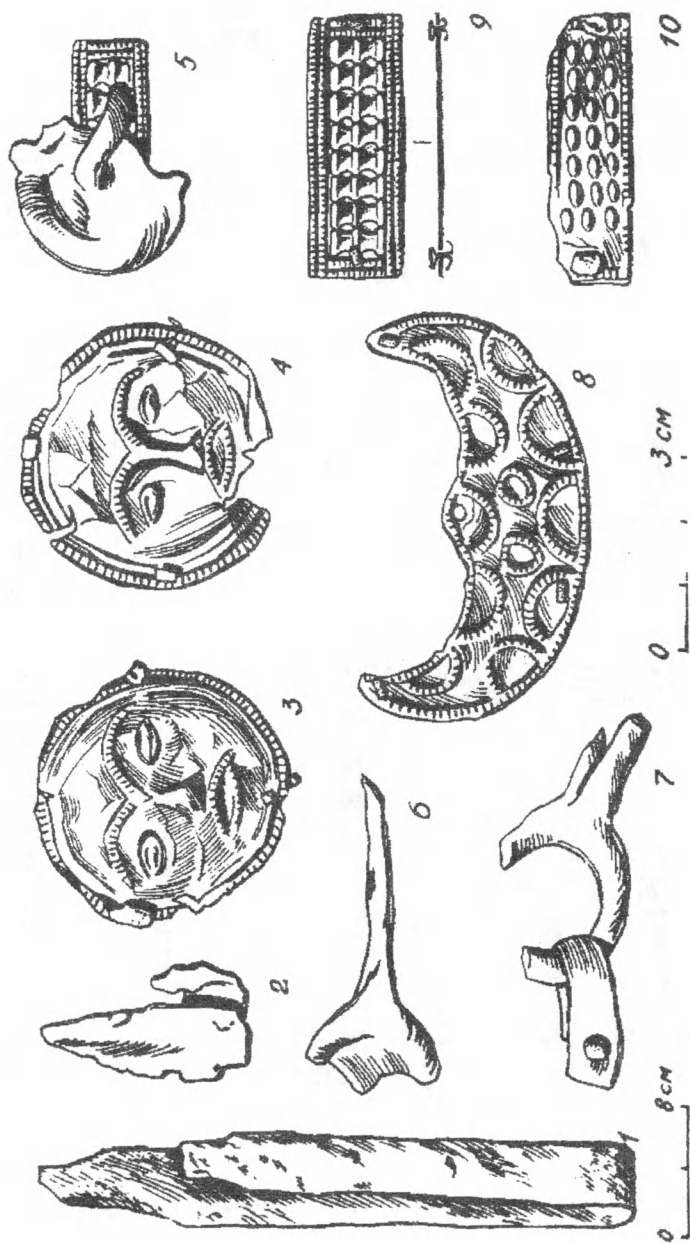

Рис. 4. Речі гунського часу з Новогригорівки

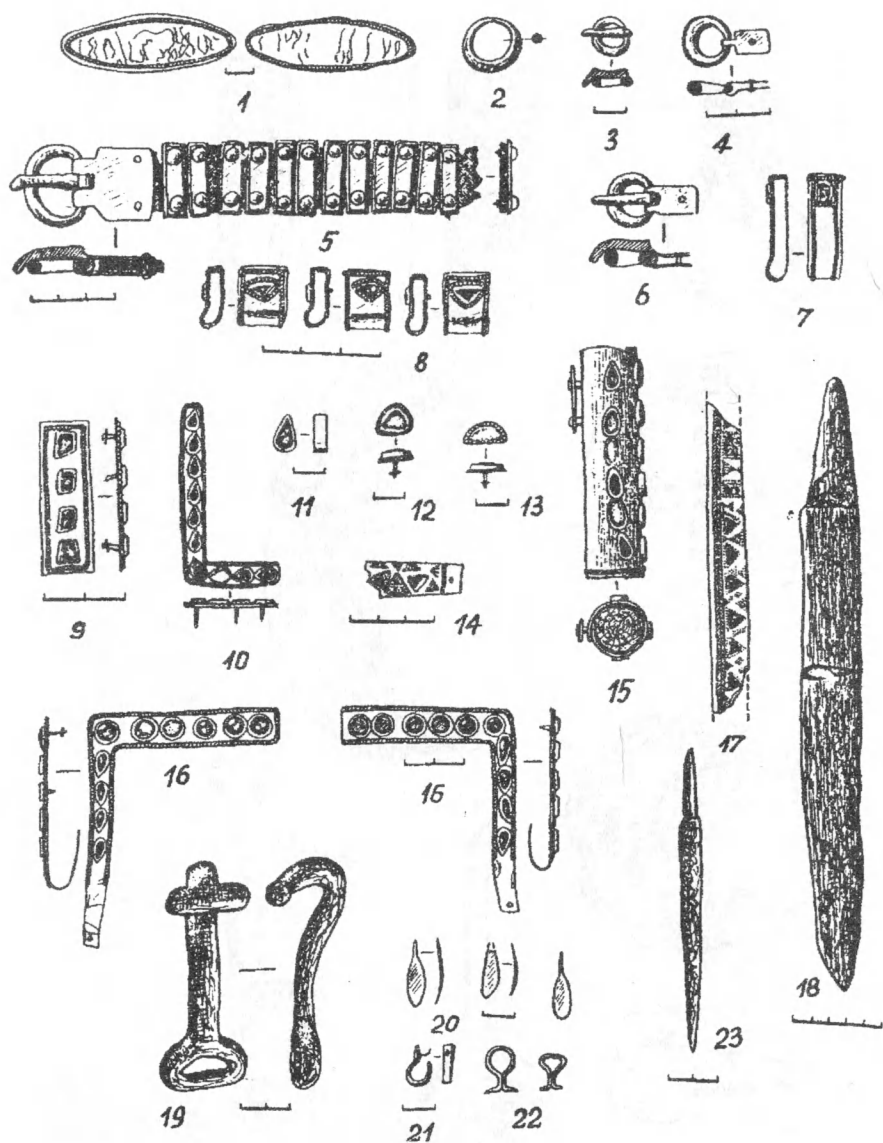
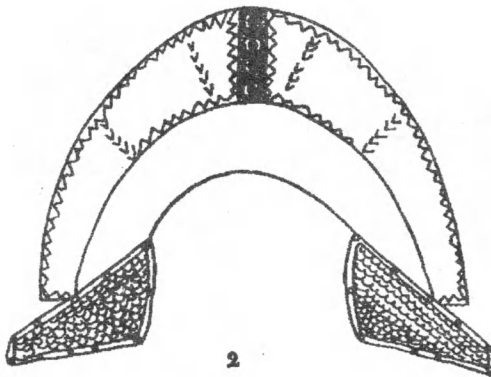

Рис.5.Речі гунського часу з Червоноармійська (ур. Кубей)

Рис. 6. Реконструкція кінської вуздечки (1) та передньої луки сідла із золотими платівками (2) гунського часу (за матеріалами з Новогригорівки та Мелітополя)

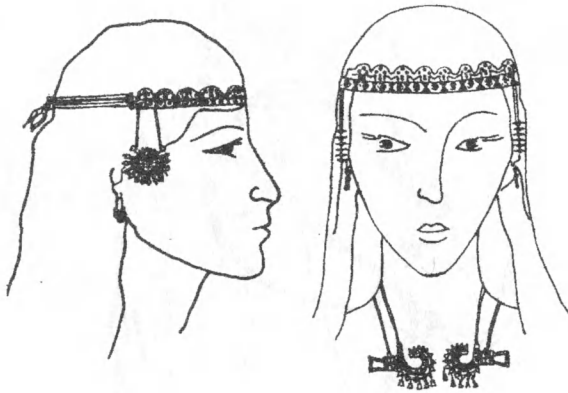

Рис. 7. Реконструкція жіночого убору із золотими прикрасами гунського часу

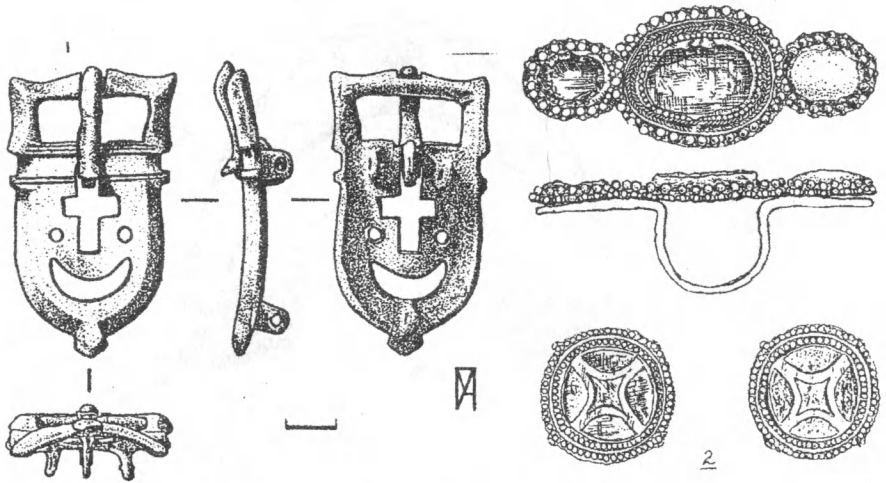

Рис 8. Речі ранньболгарського часу з Суханово

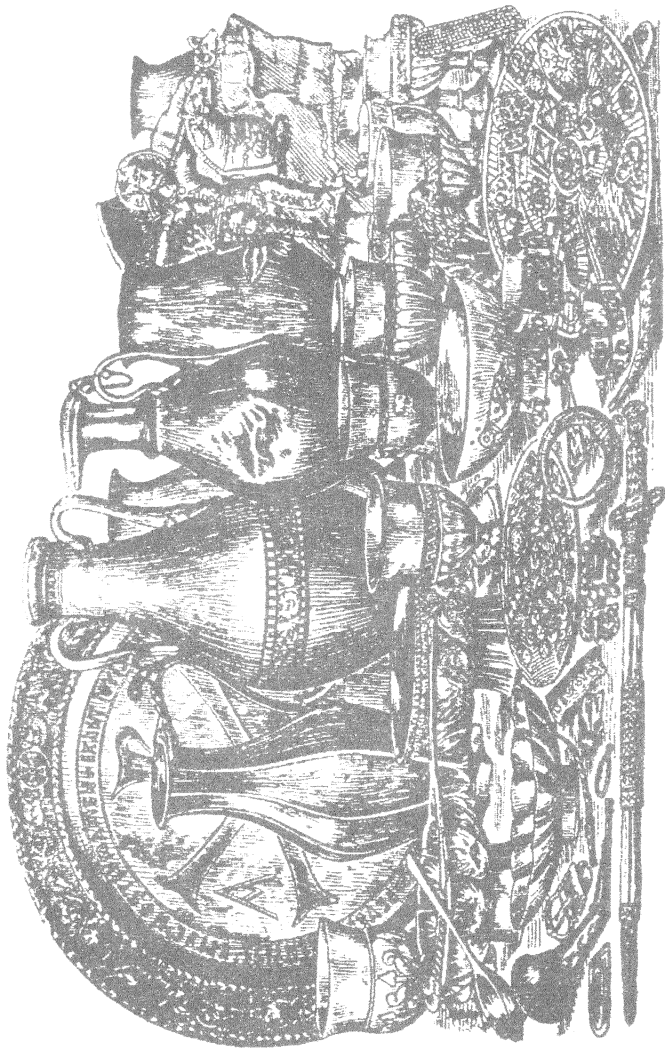

Рис. 9. Перешепінські коштовності ранніх болгар (хана Куврата)

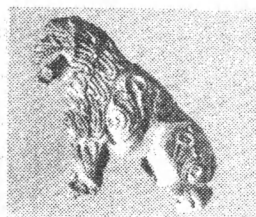
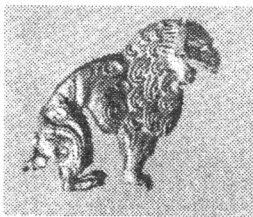
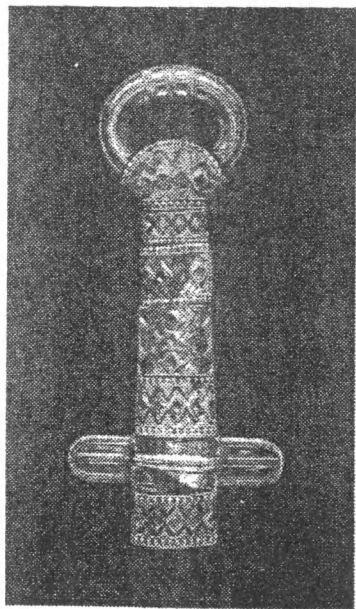
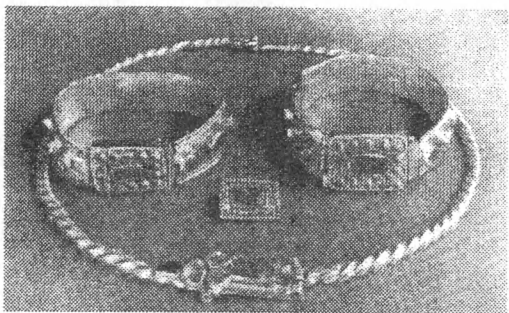
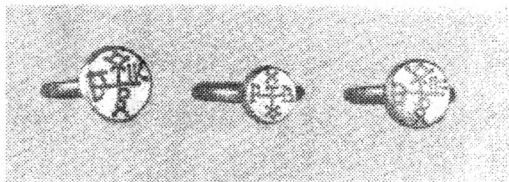
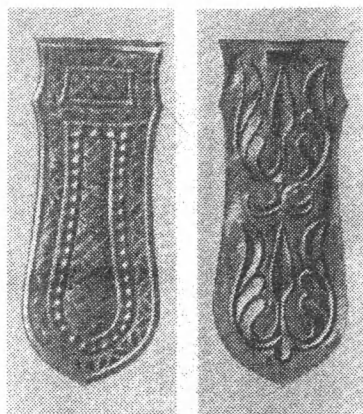

Рис.10 Речі ранньоболгарського часу з Перещепно

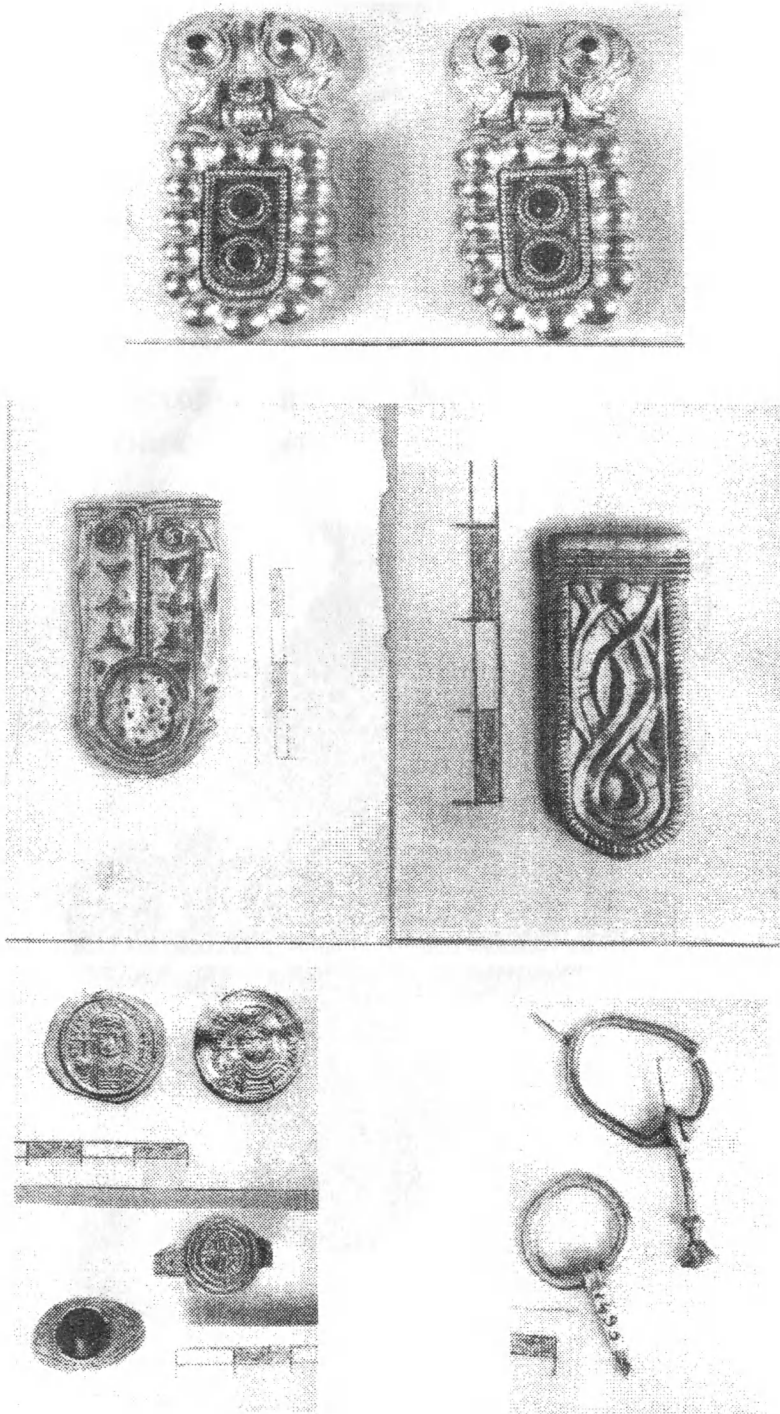

Рис 11 Речи ранньоболгарського часу з Келегей

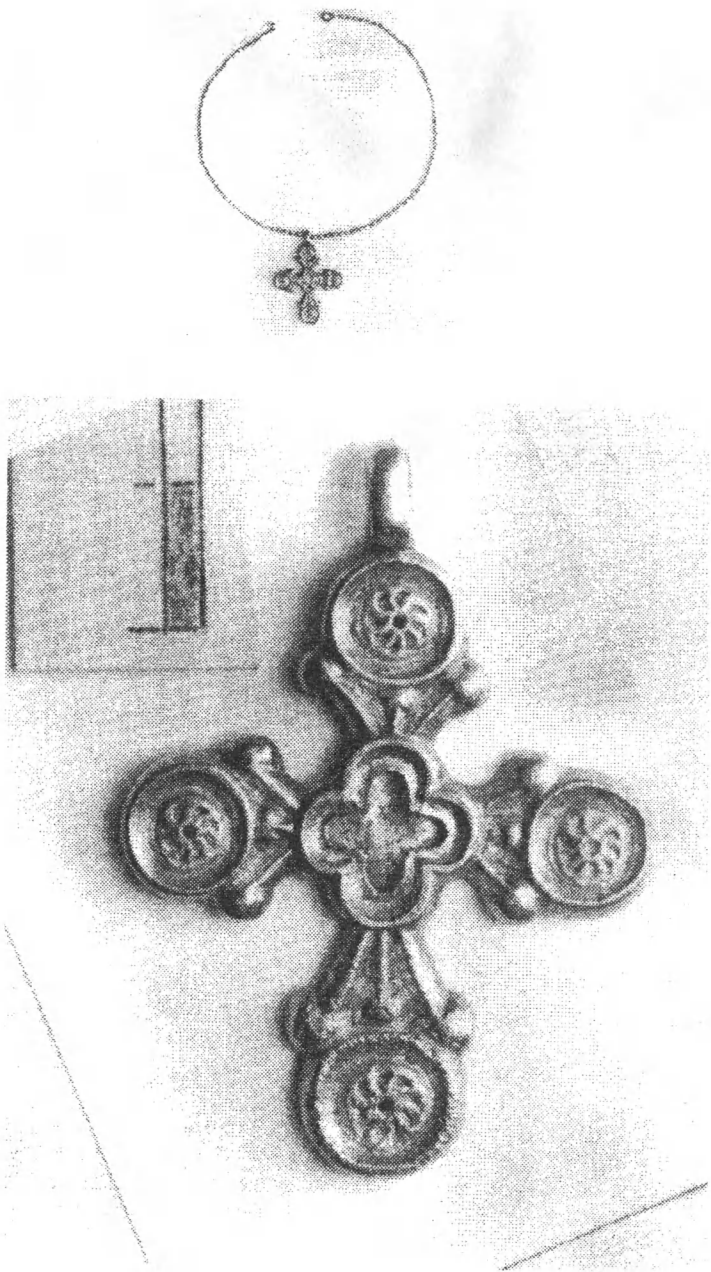

Рис. 12 Хрест на обручі з Келегей

Автор

Приходнюк Олег Михайлович,

**доктор історичних наук, провідний науковий
співробітник Інституту археології НАН України.**

Відповідальні за випуск:

Нізамієв Р.М.

Балабанова Г.П.

Комп'ютерна верстка та макетування

Павленок В.П.